

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

**BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ**

**“NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLU:
DÜNYA TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Vəliyev Aqşin Nəşib oğlu

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2021-ci il**

“NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLU:
DÜNYA TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 - Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 604

Magistrant:
Vəliyev Aqşin Nəsib oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər: i.e.d., prof. Sadıqov
Elnur Məhəmməd oğlu:

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2021

Elm andı

Mən Vəliyev Aqşın Nəsib oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanda rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin genişləndirilməsi perspektivləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLU: DÜNYA TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Ölkədə nağdsız ödənişlərin ekosisteminin yaradılması istiqamətində son illərdə görülmüş işlər nəticəsinə görə kontaktsiz ödənişlərin infrastrukturunda əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Xüsusilə bütün ölkələrdə olduğu kimi, pandemiya da rəqəmsallaşmaya, təmassız ödənişlərə, elektron komməriyaya, elektron bankinq xidmətlərinə tələbat Azərbaycanda daha da aktuallaşıb. Virusun pandemiya zamanı səthə toxunaraq yayılması əhalinin postterminala toxunmadan təmassız ödənişlərə üstünlük verməsinə gətirib çıxardı. Əhalinin pandemiya zamanı təmassız ödənişlər etmək qabiliyyətini artırmağa görə dünyanın bəzi ölkələrində pinkod daxil etmədən kontaktsiz kartlarla nağdsız əməliyyatlara limitlər artırılmaqdadır.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi nağdsız ödənişlərin ölkə iqtisadiyyatında rolunun, inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Statistik hesablamalar, Eviews, Excel kimi program paketləri vasitəsilə ekometrik təhlilər, seçmə müşahidə, sistemli analiz, sintez.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, monoqrafiyalar, internet resursları.

Tədqiqatın məhdudiyətləri: Nağdsız ödənişlər sisteminin hazırki dünyada son dövrlərdə ortaya çıxması və məsələ ilə əlaqəli statistik məlumatların yerli informasiya bazaları vasitəsilə təmin olunması zamanı bəzi məhdudiyətlərlə qarşılaşdırılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqat zamanı nağdsız ödənişlər sisteminin növləri, xarakteristikaları, iqtisadi proseslər üzərindəki təsirləri ekometrik metodlarla tədqiq edilmişdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqat zamanı iqtisadi inkişafa nağdsız ödənişlər sisteminin statistik təsiri araşdırılmışdır. Tədqiqat işi iqtisadi proseslər ilə əlaqəli tədqiqatlarda informasiya mənbəsi kimi istifadə olunma bilər.

Açar sözlər: nağdsız ödəniş, xidmət, ticarət

THE ROLE OF NON-CASH PAYMENTS IN THE COUNTRY'S ECONOMY: WORLD EXPERIENCE AND AZERBAIJAN

SUMMARY

Relevance of the research: Significant progress has been made in the infrastructure of contactless payments in recent years as a result of the work done to create a cashless payment economy in the country. The spread of the virus by touching the surface during a pandemic has led the population to prefer contactless payments without touching the post-terminal. In order to increase the population's ability to make contactless payments during a pandemic, in some countries around the world are increasing the limits for non-cash transactions with contactless cards without entering a pink code

The purpose of the study: The main purpose of the study is to study the role of non-cash payments in the country's economy, the characteristics of development

Research methods used: Ecometric analysis, sample observation, systematic analysis, synthesis through software packages such as statistical calculations, Eviews, Excel

Research database: State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, Central Bank of the Republic of Azerbaijan, monographs, Internet resources.

Limitations of the study: The recent emergence of the cashless payment system in the modern world has been met with some limitations in the provision of statistical information on the issue through local databases.

Scientific novelty and practical results of the research: During the research, the types, characteristics, effects of cashless payment systems on economic processes were studied by ecometric methods.

Areas where the results can be used: Research can be used as a source of information in research related to economic processes.

Keywords: cashless payment, service, trade

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
İKT	İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları
İEÖ	İnkişaf etmiş ölkələr
ATM	Automated Teller Machine
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
VM	Vergi Məcəlləsi
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
İT	İnformasiya Texnologiyaları
UBS	Union Bank of Switzerland

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLUNUN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	10
1.1. Nağdsız ödəmələr sisteminin iqtisadi mahiyyəti və nəzəri əsasları....	10
1.2. Dünya təcrübəsində nağdsız ödənişlər sistemi.....	16
1.3. Hazırkı texnologiyanın bu sahədə tətbiqinin genişləndirilməsi iqtisadi zərurəti.....	19
II FƏSİL. NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLUNUN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	27
2.1. Azərbaycanda nağdsız hesablaşmaların hüquqi tənzimlənməsi.....	27
2.2. Azərbaycanda nağdsız ödənişlərin öyrənilməsində statistik göstəricilər sistemi, dinamikasının və quruluşunun statistik təhlili.....	31
2.3. Azərbaycanda rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	37
III FƏSİL. İQTİSADİYYATDA NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRİN TƏTBIQİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ.....	50
3.1. Beynəlxalq təcrübədə stimullaşdırma və nəzarət tədbirləri.....	50
3.2. Azərbaycanda hazırkı nağdsız hesablaşmaların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	53
3.3. Azərbaycanda rəqəmsal ödənişlərin inkişafı kontekstində bankların maliyyə resurslarının gücləndirilməsi perspektivləri.....	60
3.4. Dünya təcrübəsi və Azərbaycan praktikasında nağdsız ödənişlər zamanı neqativ halların aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlər...	64
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	75
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	77
Cədvəllərin siyahısı.....	83
Şəkillərin siyahısı.....	83
Qrafiklərin siyahısı.....	84

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Ölkədə nağdsız ödənişlərin ekosisteminin yaradılması istiqamətində son illərdə görülmüş işlər nəticəsinə görə kontaktsiz ödənişlərin infrastrukturunda əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Xüsusilə bütün ölkələrdə olduğu kimi, pandemiya da rəqəmsallaşmaya, təmassız ödənişlərə, elektron kommersiyaya, elektron bankinq xidmətlərinə tələbat Azərbaycanda daha da aktuallaşıb. Virusun pandemiya zamanı səthə toxunaraq yayılması əhalinin POS-terminala toxunmadan təmassız ödənişlərə üstünlük verməsinə gətirib çıxardı. Əhalinin pandemiya zamanı təmassız ödənişlər etmək qabiliyyətini artırmağa görə dünyanın bəzi ölkələrində PİN-kod daxil etmədən kontaktsiz kartlarla nağdsız əməliyyatlara limitlər artırılmaqdadır. Ölkədə təmassız olan kartlar infrastrukturunun böyüməsi strategiyasına uyğun şəkildə, Mərkəzi Bank yaxın gələcək zamanda bank kartlarının hamısı və POS-terminallar üzrə təmassız ödənişlərin dəstəklənməsi üçün bank sektoru ilə qarşılıqlı əlaqələri davam etdirməkdədir. Sadalanan faktorlar tədqiqat mövzusunun aktuallığını səciyyələndirməkdədir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Hazırkı dövrdə beynəlxalq təcrübə ilə yanaşı ölkəmizdə də nağdsız ödənişlər məsələsi üzrə ciddi işlər aparılır. Bu sadədə xarici və yerli mütəxəssislərdən istifadə edilmiş ədəbiyyat bölməsində tədqiqatçıları qeyd edə bilərik.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi nağdsız ödənişlərin ölkə iqtisadiyyatında rolunun, inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın əsas vəzifələri:

- nağdsız ödənişlərin ölkə iqtisadiyyatında rolunun nəzəri-metodoloji məsələləri araşdırılması
- nağdsız ödənişlərin ölkə iqtisadiyyatında rolunun mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsinin aparılması
- nağdsız ödənişlərin ölkə iqtisadiyyatında rolunun təkmilləşdirilməsinin tədqiq edilməsi

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektini nağdsız ödənişlər sistemi, predmentimi isə nağdsız ödənişlərin ölkə iqtisadiyyatında rolunun tədqiqi prosesi təşkil edir.

Tədqiqat metodları: statistik hesablamalar, Eviews, Excel kimi program paketləri vasitəsilə ekometrik təhlilə, seçmə müşahidə, sistemli analiz, sintez.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, monoqrafiyalar, internet resursları.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hazırkı dünyada nağdsız ödəniş sisteminin son zamanlarda ortaya çıxması, yerli verilənlər bazaları vasitəsilə mövzu ilə əlaqəli statistik məlumat vermək üçün bəzi məhdudiyyətlərlə qarşılaşdı.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Araşdırma zamanı nağdsız ödənişlər sisteminin növləri, xarakteristikaları, iqtisadi proseslər üzərindəki təsirləri ekometrik metodlarla tədqiq edilmişdir.

Nəticələrin əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat zamanı iqtisadi inkişafa nağdsız ödənişlər sistemin statistik təsiri araşdırılmışdır. Tədqiqat işi iqtisadi proseslər ilə əlaqəli tədqiqatlarda informasiya mənbəsi kimi istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLUNUN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Nağdsız ödəmələr sisteminin iqtisadi mahiyyəti və nəzəri əsasları

XX əsr beynəlxalq ticarətdəki məhdudiyyətlərin çox aşağı səviyyəyə endiyi, qlobal bazarların inteqrasiyasının dərinləşdiyi və sosial-iqtisadi və mədəni fəaliyyətlərin ölkələrin sərhədlərini aşdığı bir qloballaşma dövrü gətirdi. Bu müddətdə qloballaşma prosesini sürətləndirən amillər olaraq informasiya və texnologiya gündəmə gəldi. Informasiya və kommunikasiya texnologiyalarındakı inkişaf, davamlı dəyişiklik və təkamülün qaçılmaz olduğu bir cəmiyyət quruluşu olan informasiya cəmiyyətinə keçid təmin edildi. İnsanlar bütün dünyada baş verənlərdən getdikcə daha çox xəbərdar olur və insanlar arasında artan qarşılıqlı əlaqə yeniliklərə uyğunlaşma müddətini də qısaltır. Informasiya texnologiyalarındakı inkişafa paralel olaraq, ödəmə alətləri də inkişaf edir və şaxələnir, üstəlik bu inkişaf çox sürətlə baş verir. Erkən sivilizasiya dövründən XX əsrə qədər olan ödəmə alətlərinin təkamülü min illərə yayılsa da, XX əsrdə və sonrasında daha qısa müddətdə daha böyük inkişafın yaşanması və yeniliklər insanların gündəlik həyatına daha sürətli daxil olması müşahidə edilməkdədir.

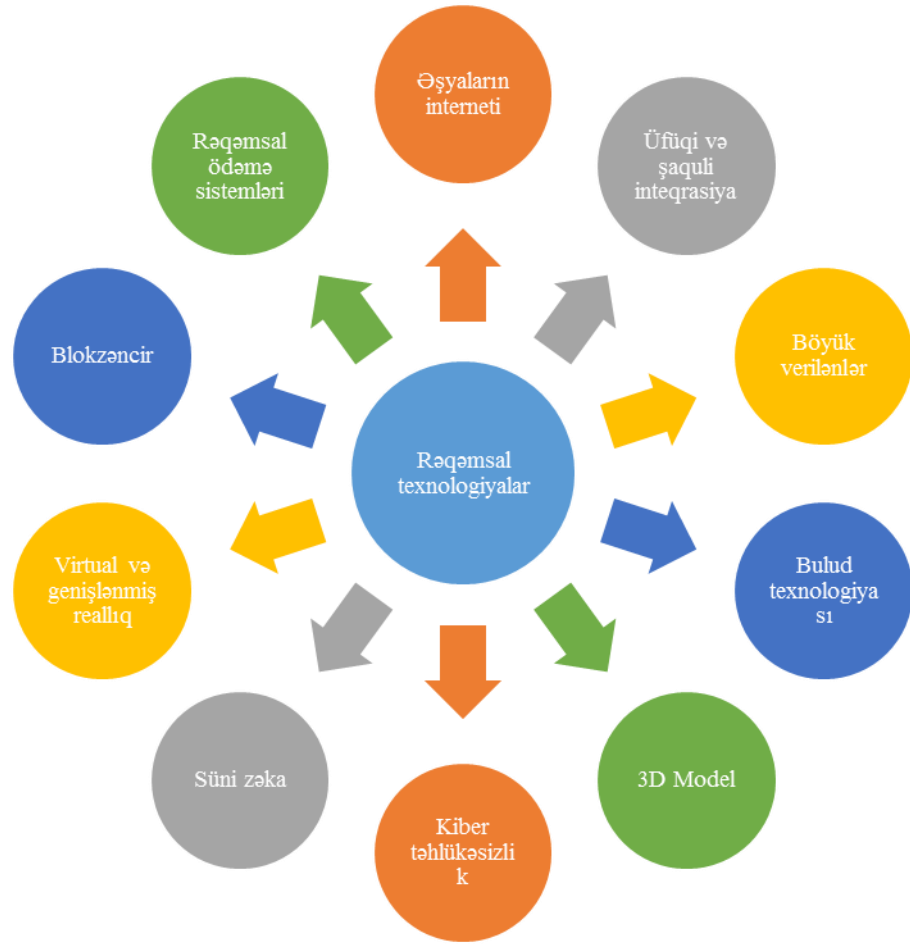
Rəqəmsallaşdırma əl ilə yaradılan məlumatların kompüter mühitində 0 və 1 rəqəmlərinə və ya A və B hərflərinə çevrilməsini müəyyənləşdirir ki, bu məlumatlar kompüter tərəfindən başa düşülsün və istifadə olunsun (Cambridge Dictionary, 2015). Zamanla texnologiyadakı irəliləyişlər rəqəmsallaşmanı fərqli bir ölçüyə gətirdi və şəkillər, video, səs, mətn və s. hər növ məlumatların rəqəmsal mühitə ötürülməsini təmin etdi (Tapscott D. 1998: s.44). Başqa sözlə, rəqəmsallaşdırma məlumat istehsal edən, işləyən, paylaşan və ötürən İKT-nin cəmiyyəti təşkil edən qərar qəbul etmə mexanizmləri ilə qəbul edildiyi zaman baş verəcək dəyişikliklərə aiddir (Katz R.L. 2017: s.6). Bəzi mənbələrdə rəqəmləşdirmə anlayışı əvəzinə rəqəmsallaşdırma anlayışına üstünlük verildiyi müşahidə edilmişdir.

Karakaş rəqəmsallaşdırmanı rəqəmləşdirmə anlayışı üzərində “analoq materialın kompüterdə saxlanması üçün rəqəmsal formata çevrilməsi prosesi” olaraq təyin etmişdir. Bununla birlikdə, bu tədqiqatda mövzu ilə bütövlüyü təmin etmək üçün rəqəmsallaşdırma konsepsiyasına üstünlük verilib.

Nağdsız ödəmələr sistemi İKT adlanan telekommunikasiya şəbəkələrinin, (mobil və sabit genişzolaqlı) kompüter texnologiyalarının (kompüterlər, simsiz qurğular və planşetlər) və proqram təminatlarının (maşın öyrənməsi və süni intellekt) geniş yayılmasından asılıdır (Katz R.L. 2017: s.6). Rəqəmsallaşma əsri XX əsrdə hazırkı mənada proqramlaşdırıla bilən və İKT sahəsindəki inkişafdan asılı olaraq indiki formasını almış ilk kompüterin ixtirası ilə başladı. Bu çərçivədə XXI əsrin ən inkişaf etməkdə olan sahələrindən biri olan İKT, rəqəmsal məlumatların istehsalında mühüm rol oynamağa başladı və cəmiyyətlərin biliklərinin artmasına səbəb oldu. Bu artan informasiya yığımları internet texnologiyaları vasitəsi ilə daha geniş kütlələrə çatmaqla dünya miqyasında rəqəmsallaşma fenomeninin ortaya çıxmasına təkan verdi (Aslıyüksek M.K. 2016: s.88).

Kiber fiziki texnologiyalar internet, süni intellekt, üfüqi və şaquli inteqrasiya, genişlənmiş reallıq, böyük məlumat analitikası, kiber təhlükəsizlik və bulud hesablama kimi rəqəmsal texnologiyalar təyin olunan rəqəmsal çevrilmə prosesində böyük rol oynayır. Buna görə, Şəkil 1-də göstərilən rəqəmsal texnologiyaların hamısı fərqli məqsədlər üçün və fərqli yerlərdə istifadə olunsada da, hamısının ortaq xüsusiyyəti məlumatları istinad kimi qəbul etmələridir. Bu səbəbdən rəqəmsal çevrilmə prosesi daha çox “məlumat” və “informatika” anlayışlarından istifadə edərək müəyyənləşdirilir. Rəqəmsal texnologiyaların ən vacib xüsusiyyəti mövcud nizamı yeni bir sıraya çevirmələridir. Bu nöqtədə rəqəmsal texnologiyalar Şumpeterçi iqtisadiyyatının əsas konsepsiyalarından biri olan yaradıcı məhv effektini gətirir (Taymaz E. 2018: s.12-13).

Şəkil 1: Nağdsız ödəmələrin əsas texnologiyaları

Mənbə: Aren, Sadun. (2018). İstihdam Para və İqtisadi Politika, s.201 s.

Dünya İqtisadi Forumuna (2016) görə rəqəmsal çevrilmənin yaxın 10 ildə sosial-iqtisadi baxımdan 100 trilyon dollar dəyərində olması gözlənilir. Bundan əlavə, McKinsey Qlobal İnstitutunun (2015) yayımladığı başqa bir hesabatla görə, rəqəmsal çevrilmənin təməl daşısı olan əşyaların interneti texnologiyasının dəyərinin 2025-ci ilədək hər il təxminən 4-11 trilyon dollar aralığına çatacağı təxmin edilir.

İKT sahəsindəki inkişaf istehlakçı ilə istehsalçı arasındakı əlaqəni dəyişdirərək istehlakçı tələblərində fərqliliklərə səbəb oldu. Xüsusilə, informasiya və internet şəbəkələri sayəsində istehlakçılar dünyanın bir nöqtəsindən digər nöqtəsinə sifariş verə və bununla da tələblərini təsirli və sürətli bir şəkildə əldə edə bilərlər (Zengin B., və Güngördü A. 2013: s.130).

XXI əsr dünyasında nağdsız ödəmələr sisteminin inkişaf və artan qloballaşma ticarətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. Bu inkişaf məhsulların telekommunikasiya şəbəkələrinə, reklam və marketinqə, satışa və paylanmaya əsaslanan rəqəmsal mühitlərdə istehsal olunduğu və rəqəmsal ödəmə sistemlərinin formalaşmasında təsirli olduğu elektron ticarət sisteminin əhəmiyyətini artırdı.

İlk dəfə 1850-ci ildə American Express Buffalo tərəfindən hazırlanan və sürətli ödəmə tapşırıqları verən bir sistemlə ortaya çıxan rəqəmsal ödəmə sistemləri, 1958-ci ildə VISA-nın mənşəyinə əsaslanan Bank Americard tərəfindən təqdim olunan ilk kredit kartı ilə əsas inkişafını göstərdi (Zengin B., və Güngördü A. 2013: s. 132). Bununla birlikdə, internet texnologiyalarının geniş yayılması, elektron ticarətdəki inkişaf və rəqəmsal texnologiyaların maliyyə sektoruna keçməsi də rəqəmsal ödəmə sistemlərinin inkişafına kömək etmişdir. Rəqəmsal ödəmə sistemlərinin konsepsiyası, onlayn mobil ödənişlərə və blok zəncirlər kimi paylanmış mühasibat texnologiyalarına əsaslanan sistemlərin, həmçinin ödəmə əməliyyatları zamanı bank və kredit kartlarının istifadəsini nəzərdə tutur (Birləşmiş Millətlər, 2017: s.7).

nağdsız ödəmələr sistemlərinin çətiri altında elektron ödəmə (e-ödəmə) sistemləri, mobil ödəmə sistemləri, P2P ödəmə sistemləri və rəqəmsal cüzdanlar mövcuddur. Buna görə, elektron ödəmə konsepsiyası ilə, onlayn mağazaların sayının artması nəticəsinə görə tələb olunan və təşəbbüs, işlənmə və elektron qaydada toplanan bütün ödənişlər müəyyənləşdirilir. Elektron ödəmə əməliyyatı borcludan kreditora müəyyən miqdarda pul köçürməsinə həyata keçirir. Mobil ödəmə sistemləri e-ödəmə əməliyyatlarının alt kateqoriyası kimi qəbul edilir. Bu kontekstdə mobil ödəmə sistemləri, mobil cihazlar vasitəsilə ödəniş əməliyyatlarının başlanmasına və təsdiqlənməsinə əsaslanan mal və xidmətlərə qarşı pul köçürmələri olaraq təyin edilir. Özəldən-özələ ödəmələr (ailə üzvləri və dostları arasında) və ya P2P ödəmə üsulları rəqəmsal ödənişlərin alt kateqoriyalarıdır. Bir bank hesabına pul köçürməsi vaxt apararkən, P2P ödənişləri anında əməliyyatın həyata keçirilməsini təmin edir. Digər tərəfdən elektron cüzdan

və rəqəmsal cüzdan terminləri şəxsiyyət vəsiqəsi, sürücülük vəsiqəsi və s. şəxsiyyət məlumatlarının saxlanması, nağd ödənişlərin və avtobus biletlərinin asanlaşdırılması və s. fiziki cüzdanın yerinə yetirdiyi vəzifələrin rəqəmsal saxlanmasına aiddir (Gomber P., Koch J. A., ve Siering M. 2017: s.547-548).

Nağdsız ödəmələrin sisteminin sayəsində banklar, əmanətçilər və şirkətlər ödəmə əməliyyatları ilə əlaqəli maliyyə və qeyri-maliyyə xərclərindən xilas olurlar. Ödəniş əməliyyatları ilə əlaqəli qeydlərin aparılması, təhlükəsizliyin təmin edilməsi, gecikmiş ödəmə əməliyyatları səbəbindən yarana biləcək problemlərin qarşısını almaq, ödəmə əməliyyatlarında şəffaflığın təmin edilməsi, çatdırılma zamanı ödəmələrin edilməməsi riskinin aradan qaldırılması rəqəmsal ödəmə sistemlərinin geniş yayılmasında təsirli olan digər amillərdir. Bu şəkildə ödəmə əməliyyatları daha təsirli və daha sürətli həyata keçirilir, əməliyyat xərcləri azalır və məhsuldarlıq artır (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, 2017: s.7).

İnformasiya texnologiyalarındakı inkişaf və ticarətin tədricən internet mühitinə keçməsi yeni elektron ödəmə alətlərinin inkişafını tələb etdi və bunu mümkün etdi.

Bu vasitələrin əsasları; çox məqsədli, əvvəlcədən ödənişli kartlar (“elektron cüzdan” və ya “dəyər yüklənmiş kartlar”) və əvvəlcədən ödənişli proqram məhsulları (rəqəmsal nağd pul).

Kart əsaslı məhsullar banknot və sikkələrin əvəzi olaraq hazırlanmışdır və kiçik həcmli, üz-üzə, pərakəndə ödəmələri asanlaşdırmaq üçün hazırlanmışdır. Bunlar - çeklər, kredit və ya bank kartları kimi ənənəvi pərakəndə ödəmə vasitələrini əvəzləmək əvəzinə tamamlamaq üçün hazırlanmışdır. Eynilə, şəbəkə və ya proqram əsaslı məhsullar, internet kimi rabitə şəbəkələrində kiçik ödəmələri asanlaşdırmaq üçün kredit kartlarını əvəz etmək məqsədilə hazırlanmışdır. Buna görə, elektron pul, çox məqsədli istifadə üçün müştəriyə məxsus bir cihaza yüklənmiş bir dəyər və ya kompüter şəbəkəsini istifadə edərək əvvəlcədən ödənilmiş bir məhsul (elektron cüzdan) və əvvəlcədən ödənişli proqram məhsulları (rəqəmsal pul) olaraq təyin edilə bilər. Kart əsaslı məhsullarda əvvəlcədən

ödənilməmiş dəyər plastik karta (ağıllı kart) yerləşdirilmiş mikroprosessor çipinə yüklənir. Digər tərəfdən, şəbəkə əsaslı məhsullar, “dəyəri” yükləmək üçün standart bir kompüterə quraşdırılmış xüsusi proqramdan istifadə edirlər. Cihaza yükləmə dəyəri bir bankomatdan pul çəkməyə bənzəyir və məhsul satıcının elektron cihazına dəyər köçürülməsi yolu ilə hər hansı bir alış-veriş etmək üçün istifadə olunur.

Elektron pul cihazına yüklənmiş vəsaitlərin dəyərini əks etdirməyin iki əsas yolu vardır: (1) hər bir əməliyyatın sonunda müəyyən bir məbləğin yüklənərək yeniləndiyi “balansa əsaslanan” və (2) hər biri elektron banknotlar sabit bir dəyər və seriya nömrəsi ilə bir cihazdan digərinə köçürülür. Nağd və digər kağız əsaslı vasitələrdə tətbiq olunan fiziki təhlükəsizlik xüsusiyyətləri əvəzinə, məlumatların bütövlüyünü və təhlükəsizliyini qorumaq və göndərilən mesajların və cihazların doğruluğunu yoxlamaq üçün kriptografiyadan geniş istifadə olunur.

Rəqəmsal imzalar bəzi e-pul məhsullarında təhlükəsizlik vasitəsi olaraq istifadə olunan kriptografiya tətbiqlərindən biridir. Bəzi elektron pul məhsulları verən qurumun və ya mərkəzi bir bərabərləşdirmə sisteminin müdaxiləsinə ehtiyac olmadan ödəmələrə icazə verilir.

Ümumi təyinatlı, “ağıllı kart” texnologiyasından istifadə edərək hər hansı məbləğ yüklənmiş kartlar üzərində pilot layihə tətbiqetmələrinin nəticələri göstərir ki, bu kartlar indiyədək daha çox avtomat, ictimai nəqliyyat sistemi və parkomat kimi ənənəvi elektron ödəmələrdə istifadə olunur. Açıq kompüter şəbəkələrində əməliyyatların satın alınması üçün hazırlanmış elektron pul məhsulları, xüsusən də az miqdarda malların və xidmətlərin İnternet vasitəsilə alınması üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, kompüter şəbəkəsində bəzi çox məqsədli, əvvəlcədən ödənişli kartlarla ödənişlər edilə bilər. Kompüter şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilən elektron ticarətdə artım olduğu təqdirdə, bu, elektron pulun böyüməsini təşviq edə bilər.

1.2. Dünya təcrübəsində nağdsız ödənişlər sistemi

Hazırkı dövrdə rəqəmsal bankçılıq və onun daxilində rəqəmsal ödənişlərin inkişafı ölkənin maliyyə sisteminin inkişafının əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Azərbaycanda rəqəmsal ödənişlər üzrə inkişaf tendensiyalarının istiqamətini təyin etmək və strateji hədəflər seçmək üçün ilkin addımlardan biri inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə diqqət yetirməkdir. Bu məqsədlə biz Commencis Rəqəmsal Bank Hesabatının məlumatlarından istifadə edərək rəqəmsal bankçılığın inkişafındakı vacib amilləri, ənənəvi bankçılıqda qarşılaşılan çətinlikləri, yeni nəsil bankçılıqdakı aktyorları və rəqəmsal bankçılığın inkişaf meyllərini təhlil etdik.

Commencisin sentyabr 2020-ci il tarixli yeni Rəqəmsal Bankçılıq Raporu, Challenger Bank olaraq təyin olunan yeni nəsil bankların mövqeyini və atdığı addımları qiymətləndirir. Hesabatda, ənənəvi bankların onlayn bankçılıq sahəsində yeni nəsil banklarla rəqabət aparmaq üçün nə etmələri lazım olduğu da bildirilir.

Hesabatın əvvəlində internet bankçılığının istifadə dərəcələri verilmişdir. Hesabata daxil olan Juniper Research araşdırmasına görə, rəqəmsal bank müştərilərinin sayı 2024-cü ildə 3,6 milyardı keçəcək. Bu çərçivədə 2020-ci ildə 2,4 milyard olan istifadəçi sayının 54% artacağını söyləyə bilərik.

Bu gün AB ölkələrində 16-74 yaş arasındakı istifadəçilərin 55% -i rəqəmsal bankçılıqdan istifadə edir. Hollandiya 91%-lə bu ölkələr arasında liderdir.

Amma qonşumuz Türkiyə üçün bu nisbətənin dərəcəsindən söhbət gedə bilməz. Türkiyə üçün 2012-ci ildən bəri və xüsusilə 2016-cı ildən sonra görülən artımın rəqəmsal bankçılıq üçün ümidverici olduğunu söyləmək mümkündür.

Müştəri tələbləri, Covid-19 effekti, Gen Z-nin gözləntiləri və mobil texnologiyalardan istifadə rəqəmsal bankçılığın yüksəlməsində mühüm rol oynayır.

2020-ci ildə mobil bank istifadəçilərinin 43%-i gündəlik həyatını asanlaşdıracaq müştəri yönümlü xidmətlər və məhsullara üstünlük verir.

İstifadəçilərin 62% -i mobil təcrübəsi yetərli olmadığı təqdirdə banklarını dəyişdirəcəklərini bildirirlər.

Bu məqamda mobil texnologiyalardan danışmaq faydalıdır. Son illərdə dünya miqyasında ağıllı telefon sahibi olan istifadəçilər sayında ciddi artım, mobil bankçılığın əlçatanlığına da öz töhfəsini verir. ABŞ-da smartfon sahibi olan istifadəçilərin sayı 2011-ci ildəki 35% -dən 2019-cu ildə 81% -ə yüksəldi.

COVID-19 ilə həyata keçirilən qlobal tədbirlər müştərilərin fiziki bankçılıqdan uzaqlaşmasına səbəb oldu. FIS tərəfindən aparılan bir araşdırmaya görə, araşdırmaya qatılan bank istifadəçilərinin 45% -i maliyyə qurumları ilə COVID-19 pandemiyası ilə qarşılıqlı əlaqələrini dəyişdirdiklərini bildirdilər.

McKinsey & Co tərəfindən aprelin ortalarında pərakəndə bank müştəriləri arasında aparılan bir sorğu, bütün ölkələrdə onlayn bank istifadəsinin artdığını göstərir. İtaliyada 7% artım, Portuqaliyada isə 19% artım diqqət çəkir. Bundan əlavə, İspaniya və İngiltərədəki hər beş müştəridən biri ilk dəfə onlayn bankçılığı sınağı.

J.D. Poverə görə bank sektorunda ən böyük dəyişiklik mobil bankçılıq istifadəsindəki artım (20%), onlayn bankçılıqdan istifadə (17%) və filial istifadəsindəki azalma (10%) olacaq.

Fidelity National Information Services, dünyanın 50 ən böyük bankı ilə işləyərək diqqətəlayiq rəqəmləri paylaşır. FIS-ə görə, aprel ayının əvvəlində yeni mobil bank qeydlərində 200% artım, mobil bankçılıq trafiki isə 85% artım göstərdi.

ABŞ-ın ən populyar yeni nəsill banklarından biri olan Chime, Covid-19 dövründə rekord nəticələr gördüklərini və "ən çox yeni hesab açılışının" həyata keçdiyini qeyd edirlər. Bunun səbəbi, Z nəsillinin Covid-19 effektinin yanında bank xidmətlərindən istifadə etmək üçün kifayət qədər yaşlı olmasıdır.

Çünki 2019-cu ildə dünya əhalisinin 32%-sini təşkil edən Z nəsli bu yaxınlarda bank və maliyyə xidmətlərindən istifadə etməyə başladı. Z nəsillinin bu

xidmətlərdən gözləntiləri Millennials-dan maliyyə məsləhətləri kimi sahələrdə fərqlənir.

Rəqəmsal bankçılıq və yeni nəsil bank xidmətləri əhəmiyyətli bir artım göstərsə də ənənəvi banklar hələ də bir çox ölkədə üstünlük təşkil edir. Ənənəvi banklar rəqəmsal bankçılığa inteqrasiya etməyə çalışarkən bir çox problemlə qarşılaşırlar. Dəyişən müştəri ehtiyacları liderdir, qanuni tənzimləmələr və xərclər ənənəvi bankçılığın meydan oxuduğu sahələr kimi seçilir.

Dəyişən müştəri ehtiyaclarına baxdıqda, Bain & Company, Salesforce və MaritzCX tərəfindən 4.000-dən çox İngiltərə bank müştərisi arasında aparılan son bir anketə rast gəlirik. Sorğu Böyük Britaniyanın bank müştərilərinin potensial pozuntulara çox açıq olduqlarını və üstün bir müştəri təcrübəsi təmin edən daha yaxşı seçimlər axtardıklarını göstərir. Daha da əhəmiyyətlisi, başqa bir provayderə getmə ehtimalı yüksək riskli müştərilərin ən dəyərli segment olduğunu göstərir. Yüksək risk segmentindəki müştərilər, 55 və daha aşağı yaş qrupundadırlar və illik mənfəət minimum 55.000 funt sterlinq olan bank mənfəətinin 45% -ni təşkil edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qrup Apple Pay kimi ən azı bir alternativ FinTech həllini də qəbul edir.

Hesabata görə; Yalnız rəqəmsal bankçılıq təcrübəsi təklif edən yeni nəsil bankların sayı son 10 ildə xeyli artaraq dünya üzrə 100-dən çox banka çatdı.

İnkişafına davam edən yeni nəsil bank segmenti bir müddət müştəri sayı ilə diqqət çəkməyə başladı. Hesabata baxdığımızda, istifadəçi nömrələri ilə fərqlənən yeni nəsil banklar arasında 2013-cü ildə qurulan Nubank, 2015-də qurulan Revolut və 2016-cı ildə qurulan kakaobank yer alır.

Commencis hesabatında yeni nəsil bankların quruluş mərhələsində aldıkları dəstəklərdən təklif etdikləri texnologiyalara qədər ətraflı bir analiz yer alıb. Yeni nəsil bankların fərqli kateqoriyalarda araşdırılması bu qurumların gəzintiləri haqqında daha ətraflı məlumat verir və bazarın dəyər təklifi baxımından müxtəlifliyi barədə əhəmiyyətli bir mənzərə ortaya qoyur.

Daha sonra hesabatda gənclər və KOM-lar üçün bank meylləri təhlil edildi. Ənənəvi bankların gənclik bankçılığında rəqəmsal markalar yaratdığını görürük. Sinqapurda yerləşən UOB TMRW ilə irəliləyir, Braziliyanın ikinci ən böyük bankı isə Bradesco Next ilə fərqlənir. Bank Leumi isə Pepper ilə meydana çıxır. Yeni nəsil bankçılıqda Monzo, Revolut və Starling Bank gənclər üçün məhsulları ilə diqqət çəkir.

Bu vaxt yalnız KOS-lara yönəlmiş bankların, inkişaf etdikləri yüksək rəqabətçi məhsullarla sürətli böyümə yaşanması gözlənilir. Bu banklar arasında Holvi, Brex, Penta, Mettle və Tide fərqlənir. Ticarət hesabları təklif edən yeni nəsil banklar arasında Monzo, Revolut, Starling Bank və N26 var.

1.3. Hazırki texnologiyanın bu sahədə tətbiqinin genişləndirilməsi iqtisadi zərurəti

Filiatsız bankçılıq adlanan rəqəmsal bankçılıq, filiallara və işçilərə ehtiyac olmadan müştərilərə hər növ bank xidmətlərini təqdim etmək qabiliyyəti olan bank növü kimi qəbul edilir. Şöbə və personal xərclərinin aradan qaldırılması, əməliyyat xərclərinin azaldılması və əldə edilməsi çox asan rəqəmsal bankçılığın əsas üstünlüklərindəndir (Savaş Ö. və b., 2014: s.2). Rəqəmsal bankçılıq müştərilərə kompüter və ya televiziya vasitəsi ilə bank xidmətləri göstərmək deməkdir. İstifadəçilər bütün bank əməliyyatlarını asanlıqla evdə, ofisdə və ya internetin olduğu hər yerdə həyata keçirə bilirlər.

Artan rəqabət nəticəsinə görə maliyyə xidmətlərini şaxələndirmək üçün inkişaf etdirilən alternativ paylama kanallarından biri də elektron və ya onlayn bank sistemidir (Daniel E. ve Storey C. 1999: s.72). Elektron bankçılıq elektron cihazlardan istifadə etməklə həyata keçirilən fərdi və kiçik dəyərli bank əməliyyatları üçün ümumi ad olaraq istifadə olunur (Kurnia S. 2010: s.1).

Rəqəmsal bankçılıq, veb səhifədən istifadə edərək vaxt və məkan məhdudluğu qoyulmadan müştərilərə bank və bank tərəfindən təklif olunan xidmətlər barədə məlumat verilməsidir. Başqa sözlə, əmanətçilər veb səhifədən

istifadə edərək bank hesabı məlumatlarını araşdırma və bankın veb saytından və ya mobil tətbiqetməsindən istifadə edərək ənənəvi bank əməliyyatları həyata keçirə bilirlər. Mobil bankçılıq ənənəvi bank əməliyyatlarının heç bir şöbəyə getmədən edilə bilməsi deməkdir (Özer Ö. 2016).

Pickens və digərləri (2009) tərəfindən 2020-ci ildə şöbəsiz bank ssenarilərinin yaradıldığı araşdırmada, filialsız bank xidmətlərinin real vəziyyəti ilə əlaqəli aşağıdakı qərarlar qəbul edilmişdir:

- Bir çox ölkədə maliyyə quruluşu böyüyür və inkişaf edir. Lakin bu böyüməni daha çox filiallar və avtomatik bankomatlar (ATM) təmin edir.

- Kərpic və məhluldan istifadə edərək böyümək (fiziki filial yaradılması) təbii olaraq müəyyən bir xərc tələb edir. Bu xərc filialsız bankçılıqda yox olur. Lakin əksər ölkələrdə filialsız bankçılığa təvazökar bir giriş mövcuddur. Bu bir həqiqətdir ki, əksər ölkələrdə müştərilər filiallara getməyə üstünlük verirlər.

- Filialsız bank xidmətlərinin uğuru yoxsul insanların maddi ehtiyaclarını ödəmək barədə məlumatlılığının artırılmasından asılıdır.

İlk rəqəmsal bank tətbiqi 1981-ci ildə ABŞ-ın Nyu-York əyalətində “ev bankçılığı” xidmətləri olaraq təklif edildi (Osho G.S. 2008). Ev bankçılığı bank müştərilərinə birbaşa bank hesabları ilə əməliyyat aparmağa imkan verən bank kompüterinə qoşulmuş bir xəttin birləşdirilməsidir. Bu xətti evlərdə və iş yerlərində istifadə olunan televizorlara və kompüterlərə bağlamaq mümkündür. Bu xətlər sayəsində müştərilərin banklarındakı hesabları haqqında hər cür məlumat əldə etmələri, hesabları arasında pul köçürmələri və banklarına təlimat verməsi mümkündür. Ev bankçılığı tətbiqetməsində müştərilər öz şəxsi kompüterlərindən və telefon xətləri vasitəsilə bir modem cihazından istifadə edərək bankın əsas kompüterlərinə qoşulurlar. Beləliklə, müştərilər eyni zamanda bankın təklif etdiyi bütün xidmətlərdən yararlanma bilirlər. Ödəmələr etmək üçün bankın qarşınızda olması lazım deyil, lazım olan istifadəçidə sistemi işləyə bilən PC, modem və proqram təminatı kimi komponentlərin olmasıdır (Horvitz P.M. 1996).

Digər bir tətbiq isə müştərinin əməliyyatlarını şəxsi kompüteri ilə həyata keçirməsidir. Bu istiqamətdə ilk işlər 1981-ci ildə Chase Manhattan və 1983-cü ildə Chemical Bank tərəfindən həyata keçirilmişdir (Akpınar H. 1993).

Fiziki filialları ilə yanaşı, internet vasitəsi ilə xidmətlər göstərən banklar xaricində yalnız internetdə mövcud olan və internet üzərindən virtual aləmdə fəaliyyət göstərən banklar bu sektora qoşuldu və bir yeniliklə gəldi. İnternetdə bütün bank xidmətləri göstərən ilk bank 1995-ci ildə ABŞ-da qurulan “Təhlükəsizlik İlk Şəbəkə Bankı”dır.

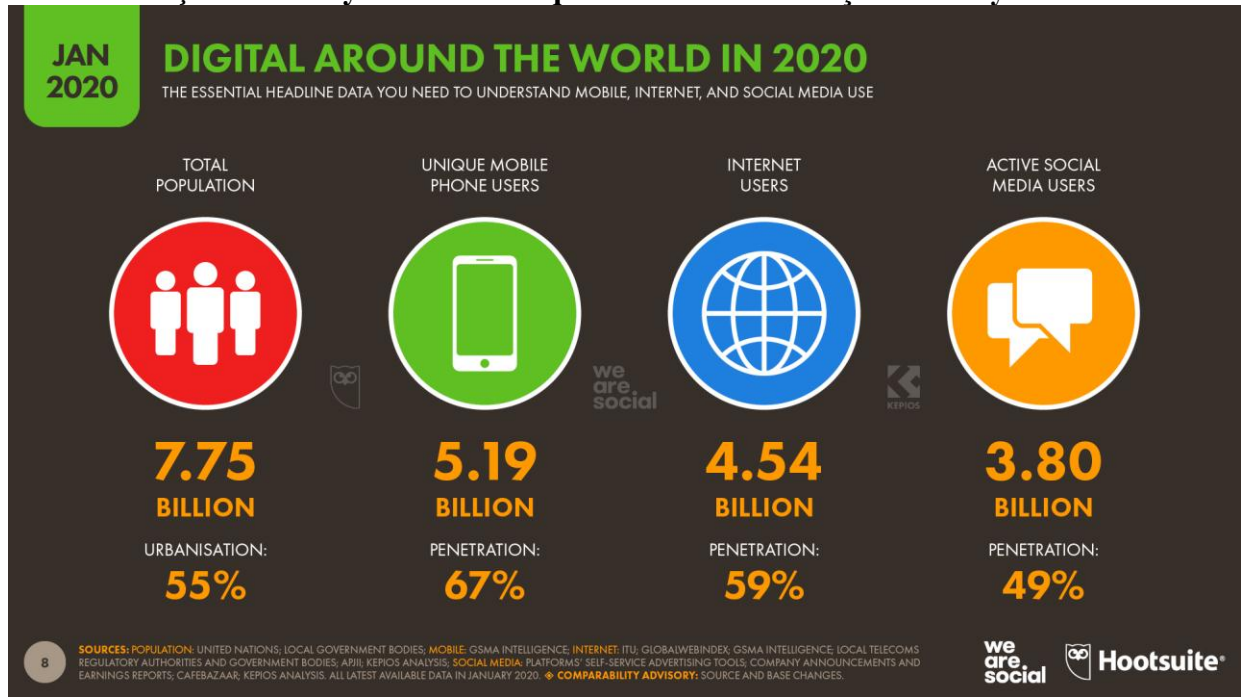
Banklar normal bir bankın internet üzərindən həyata keçirməsinə icazə verdiyi bütün əməliyyatlara icazə verirlər. Üzvlük əməliyyatları onlayn şəkildə tamamladıqdan sonra müştərilər onlara verilmiş xüsusi şifrələrdən istifadə edərək bir hesab açmağa bilər, faktura ödəyə bilər, müştəri təmsilçiləri ilə əlaqə qura, kredit üçün müraciət edə bilər, hesablar arasında köçürmə əməliyyatları apara bilər və özlərinə məxsus bir portfel yarada bilərlər (Deitel, 2000: 459). İlk rəqəmsal bank açılışından yalnız 1,5 il sonra, aktivlərini 40 milyon ABŞ dollarına qədər artırdı və açılan hesabların sayı 10 minə çatdı.

Dünya əhalisinin 80% -dən çoxu mobil rabitə ilə əhatə olunur. 4 milyardan çox insanın mobil abunəçisi olduğu məlumdur. Gəlir səviyyəsini nəzərə alsaq, bu abonentlərin əksəriyyətinin aşağı gəlirli istehlakçılar olduğu görülür. İnternet texnologiyalarının inkişafı sayəsində 2000-ci ildə 361 milyon olan internet istifadəçi sayı, 2010-cu ildə 2 milyarda yaxınlaşdı. 2020-cı ilin yanvar ayı etibarilə 4 milyard 540 milyon insan internetdən istifadə edir (Şəkil 2).

Şəkil 2-də görülən rəqəmlər dünya əhalisinin 55% -nin internet istifadəçisi olduğunu, 49% -i isə sosial mediadan fəal şəkildə istifadə etdiyini göstərir. Hər üç nəfərdən ikisində (67%) mobil telefon var, mobil telefon istifadəçilərinin yarıdan çoxu öz telefonları ilə sosial mediadan aktiv istifadə edirlər. Bu dərəcələr dünyanın rəqəmsal bir dünyaya çevrildiyini və bank sektorunun ondan kənar qala bilməyəcəyini göstərmək üçün vacibdir. Banklar, filialsız bankçılıq yolu ilə

müştəriləri arasında internetdən aktiv istifadə edən insanları əhatə etmək üçün texnologiya investisiyalarına böyük əhəmiyyət verirlər.

Şəkil 2: Dünya əhalisi və rəqəmsal media istifadəçilərinin sayı

Mənbə: Wearesocial, 01.01.2021

[https://wearesocial.com/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-social-media#:~:text=Worldwide%2C%20there%20are%203.80%20billion,percent\)%20over%20the%20past%20year](https://wearesocial.com/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-social-media#:~:text=Worldwide%2C%20there%20are%203.80%20billion,percent)%20over%20the%20past%20year)

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə 2020-cı il üçün Azərbaycan əhalisinin 10.090.000 nəfər olduğu görülür. “Wearesocial”-a görə aktiv internet istifadəçilərinin sayı təxminən 8.050.000 olaraq elan edildi. Başqa sözlə, əhalinin 80% -i internetdən aktiv istifadə edir. Sosial medianın aktiv istifadəçilərinin sayı təqribən 3.70 milyon (37%), mobil istifadəçi sayı 11.29 milyon (112%) (Wearesocial, 2016). 2019-cu ilin yanvarından 2020-cı ilin yanvarına qədər internet istifadəçilərinin sayı 0,9% artdı (<https://datareportal.com/reports/digital-2020-azerbaijan>). Bu nəticələr Azərbaycandakı insanların hər il internetdən daha çox istifadə etdiyini göstərir. Filialsız bankçılıq müştəriyə xidmət göstərdiyinə, zaman və məkan problemi olmadan bank xidmətlərini təqdim etdiyinə və internetin olduğu hər yerdən əldə oluna biləcəyi üçün alternativ paylama kanalları arasında

bank sektorunda ön sıralarda yer alır. Banklar rəqəmsal bankçılığa yatırımlarını gündən-günə artırır.

Hazırkı bankçılıq yanaşmasında maliyyə xidmətlərinin alternativ şəkildə müştərilərə çatdırılmasında iki iş modeli tətbiq olunur. Bunlardan birincisində mövcud banklar məhsul və xidmətləri üçün veb saytlar quraraq paylama kanallarını şaxələndirirlər. İkinci modeldə fiziki olaraq heç bir filialı olmayan tamamilə internetə əsaslanan bir bank xidməti təklif olunur (Arnaboldi F. and Claeys P., 2008: s.12).

EFMA (Avropa Maliyyə İdarəetmə və Marketing Birliyi) tərəfindən alternativ paylama xidməti kanallarında yenilikçi tətbiqetmə üçün banklara mükafatlar verilir. Son dövrdə verilən mükafatlar araşdırıldıqda, məşhur hazırkı bank tətbiqetmələrini aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür.

- Verilənlərin pula dəyişdirilməsi: Bankların sahib olduğu məlumatların nağd pula çevrilməsidir. Bazar izahlı məlumatlardan əldə edilən xülasə məlumatları və bu məlumatlardan ibarət hesabatlar bazara yönəlmiş sektorlardan ödənişli olaraq tələb olunur.

- Sosial dəyər zəncirinin yaradılması: Dünyada internet və sosial media istifadəçilərindəki artım, bankların da öz müştərilərinə çatmasını asanlaşdırır. İnsanların düşüncələrinin qiymətləndirildiyini göstərmək daha dəyərli hiss edir və sədaqət yaradır. Bankların müştərilərinin tətbiq oluna biləcək yeni nəsil bank xidmətləri ilə əlaqəli fikir və düşüncələrini ifadə edə biləcəyi internet və sosial media mühitləri yaratması, xidmətin tətbiqinə başlamazdan əvvəl xidmətlə tanış olmaq üçün vacib məlumatlar əldə etmələrini təmin edir. Bu tətbiqetmənin ən yaxşı nümunələrindən biri, müştərilərinin istəklərini internet üzərindən toplayan və tətbiqi istəklərinə uyğun olaraq hazırlayan İtalyan Widiba tərəfindən həyata keçirilmişdir.

- Robot Xidmətinin İşçiləri: İnkişaf edən texnologiya ilə robotlar gündəlik xidmətlərdə istifadə olunmağa başladı. UBS (Union Bank of Switzerland), yüksək

dəyərli müştərilərinə real vaxt portfel təhlili təmin etmək üçün robot tətbiqetmələrindən istifadə edir.

- Obyektlərin Banklaşdırılması: Rabitə və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafına görə fərqli bank tətbiqetmələrini inkişaf etdirən banklar, müştərilərinin məlumat sistemlərini daha fərqli edə bilirlər. US Bankı, bank hesablarında meydana gələn bir dəyişikliklə evin işığını söndürüb-yandıraraq xəbərdarlıq xidmətinə başladı. Brandesco, bankdakı hesabını avtomobillərdəki kompüter sistemləri vasitəsi ilə izləmə tətbiqini istifadəyə verdi. Yeni Zelandiya ASB, uşaqlara pul anlayışı vermək üçün bir oyun tətbiqetməsi yaratdı.

- Hərtərəfli xidmətlər göstərmək: Müştəri məmnuniyyətini artıraraq sədaqəti artırmağı hədəfləyən banklar, müştəri ilə əlaqəli məlumatları analiz edərək texnologiyanın imkanlarından istifadə etməyə başladılar. Müştərinin doğum günlərini xatırlamaq və hobbilərinə görə xüsusi üstünlüklər təklif etmək bu tətbiqetmələrin nümunəsi kimi göstərilə bilər.

- Fərqli ödəniş metodları: Texnoloji inkişafdan asılı olaraq bank sistemi fərqli ödəmə üsullarını da inkişaf etdirir. Virtual valyutanın istifadəsi bunun ən yaxşı nümunəsidir. Əlavə olaraq təmassız bilərəklər, biometrik izləmə sistemləri, texnoloji geyimlər fərqli ödəmə üsullarına nümunə kimi göstərilə bilər.

- İnteraktiv əməliyyatlar: İnkişaf etmiş mobil tətbiqetmələrlə müştərilərə mobil telefonları vasitəsilə dərhal məlumat verilə bilər. Moven bu tətbiqetmə nümunəsi olaraq verilə bilər. Xərc limitinin aşıldığı təqdirdə, çatlaq görüntüsünü mobil telefonun ekranında proyeksiya edərək müştəri məlumatlandırılır.

- KOB Dəstəkləri: Bankların riskli olduqlarına görə diqqətlə müraciət etdikləri KOB-lara rəqəmsal tətbiqetmələr vasitəsilə daha etibarlı yanaşmalar yaradıla bilər.

- Həmişə əlçatan olmaq: Hazırki bankçılıqda müştərilərə istənilən vaxt bank xidmətləri göstərilməlidir. 7/24 olaraq təyin olunan hər gün bank sektoru müştərilərinə tək bir kanaldan deyil, bir çox tez-tez istifadə olunan kanallardan çıxış təmin etmək üçün çalışır. Müştərilər bankın xidmətlərinə internet və mobil

tətbiqetmələr vasitəsi ilə daxil olmaqla yanaşı fərqli sosial media vasitəsi ilə bankın xidmətlərindən də istifadə edə bilirlər.

- Fərdi olmaq: Proqramlaşdırma interfeyslərindəki inkişaf, istifadəçilərin tətbiqetmə interfeyslərini istədikləri kimi dəyişdirməsinə imkan verir. Bank sistemlərində istifadə olunan tətbiqetmələrdə də istifadəçi tərəfindən dəyişdirilə bilən interfeyslər mövcuddur. Hər bir istifadəçi interfeysini seçdikləri istifadə qaydalarına uyğun olaraq fərdiləşdirə bilər.

Rəqəmsal bank tətbiqetmələri üçün aşağıdakı nümunələri vermək mümkündür (Harangus D. 2011: s.86).

- Onlayn hesab rəhbərliyi: Müştərilər internet və mobil bank xidmətləri vasitəsilə öz hesablarını izləyə bilirlər.

- Depozit və kredit kartı hesabı rəhbərliyi: Depozit əməliyyatları, kredit kartı xərcləri və ödəmə təqibi rəqəmsal bankçılıqla asanlıqla edilə bilər.

- Elektron faktura ödəmələri: Avtomatik ödəmə tapşırıqları ilə rəqəmsal bankçılıq yolu ilə faktura ödənişləri edilə bilər.

- Pul köçürmələri: Mobil tətbiqetmələr vasitəsilə hesablar arasında asanlıqla pul köçürmək mümkündür.

- Borc alma: Kredit tələbləri qiymətləndirilə bilər və mobil tətbiqetmələr vasitəsilə kredit alınə bilər.

- İnvestisiya bankçılığı: Bir çox iş və qarşılıqlı fond əməliyyatları mobil tətbiqetmələr vasitəsi ilə edilə bilər.

- Onlayn alış-veriş: İnternet ödəmələri ümumi ödəniş məntəqələri vasitəsilə internet alış-verişi üçün təqdim edilə bilər.

Elektron mühitdə maliyyə xidmətləri göstərilməsinin gələcəkdə pərakəndə bankçılığa böyük təsir göstərəcəyi təxmin olunur. Əlavə olaraq, alternativ xidmət təqdim kanallarının sayı artdıqca ənənəvi bank xidməti istifadəçilərinin sayının azalacağı gözlənilir. Digər tərəfdən, ABŞ-da aparılan bir araşdırma internetin alternativ xidmət təqdimetmə kanalı kimi istifadəsinin adi bankçılığa təsir etmədiyini ortaya qoydu (Sullivan R.J. 2000).

Rəqəmsal bankçılıq təcrübəsindən sonra istehlakçılar adi bankçılığa üstünlük verməməyə başlayırlar (Daniel E. ve Storey C. 1999: s.73). Rəqəmsal bankçılıqda müştərilərə təqdim olunan xidmətlər, sadə depozit əməliyyatlarından tutmuş hesab açma və bağlama, forvard mübadiləsi əməliyyatları, fond birjasında ticarət, qızıl alqı-satqı kimi bütün maliyyə və qeyri-maliyyə əməliyyatlarını əhatə edir. Bank əməliyyatlarının təxminən 70%-nin yaxın gələcəkdə elektron şəkildə həyata keçiriləcəyini proqnozlaşdırır. Müştərilər yalnız bank əməliyyatları həyata keçirə bilməyəcək, həm də bazar araşdırmaları apararaq qiymətləri müqayisə edə və beləliklə qiymətləri aşağı endirə biləcəklər (Daniel E. ve Storey C. 1999: s.72).

Ənənəvi bankçılıq yüksək ilkin xərclərə ehtiyac duysa da, rəqəmsal bankçılıq daha ucuz qiymətə başlaya bilər. Bu vəziyyət rəqabəti artırmağa bilər, çünki bu amil bazara çıxışı asanlaşdıracaqdır (Vyas S., 2010). Bununla birlikdə, rəqəmsal banklar müştəri münasibətlərindəki problemlər səbəbindən əlaqə ofisləri açmağa başladı. Bu vəziyyət ənənəvi bankçılıq davam edərkən rəqəmsal tətbiqlərin artacağını göstərir.

II FƏSİL. NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLUNUN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycanda nağdsız hesablaşmaların hüquqi tənzimlənməsi

Son vaxtlar ölkəmizdə dövlətlərarası təcrübə əsas götürülməklə nağdsız ödənişlərin tərəqqisinə yönəlmiş bəzi normativ hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur. Bu sahədə qəbul edilmiş və nağd ödənişlərin limitləndirilməsi və nağdsız ödənişlərin artması məsələlərini tənzimləyən mühüm hüquqi akt “Nağdsız ödənişlər barəsində” 16 dekabr 2016-cı il tarixli 461-VQ nömrəli AR-nın Qanunu idi. Bu Qanun mümkün nağdsız ödəniş formalarını, yalnız nağdsız ödəniş növlərini, vergi ödəyicilərindən nağd pulla alın bilən malların siyahısını və bir ay ərzində nağdsız ödənişlərin maksimum limitlərini müəyyənləşdirir. Qanunun 3.3-cü maddəsinə əsasən, ƏDV məqsədlərinə görə qeydiyyatda düşən vergi ödəyiciləri və ticarət və (və yaxud) ictimai iaşə ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri, vergi çıxılan əməliyyatlarının tutumu fasiləsiz 12 aylıq dövrün istənilən ay (lar) ında 200 min manatdan çoxdur. Təqvim ayı müddətində ümumi dəyəri 30 min manatdan çox olan başqa bir sıra vergi ödəyicilərinin ümumi dəyəri 15 min manatdan yuxarı olan hesablaşmalar üzrə ödəmələr yalnız nağd şəkildə tətbiq oluna bilər. (<http://www.e-qanun.az/framework/34474>)

İcrası qanunla məhdudlaşdırılmış nağd pulla əməliyyatlar həyata keçirən vergi ödəyicilərinə maliyyə sanksiyaları tətbiq etmək məqsədi ilə 01.01.2017-ci il tarixindən etibarən VM-nə 58.7-1-ci maddə daxil olunmuşdur. Bu maddəyə görə, bir təqvim ili ərzində qanunla məhdudlaşdırılan əməliyyatlar apararkən nağd pulla mal (iş, xidmət) təqdim edən vergi ödəyicisinə qanun pozuntusu ilə edilən əməliyyatın ümumi məbləğinin 10 faizi ilk dəfə, yüzdə 20 - ikinci dəfə, üç və ya daha çox qayda pozuntusuna görə yüzdə 40 maliyyə cəzası tətbiq olunur.

Bu zaman qanunun 3.3-cü maddəsinə əsasən nəzərdə tutulmuş məhdudsiyyat yalnız vergi ödəyicilərinə şamil edilir, Vergi Məcəlləsinin 58.7-1-ci maddəsinə

əsasən nəzərdə tutulmuş pul tutulması isə yalnız malları (işləri, xidmətləri) təqdim edən vergi ödəyicilərinə şamil edilir. Bundan başqa, Qanunun 3.4-ci maddəsi pərakəndə ticarətçilərə, Keytrinq və xidmətlərə ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (ayda) iki yüz min manatadək nağd pul ödəməyə imkan verirsə, 12 aylıq dövriyyə iki yüz manat təşkil edir. İstehsal fəaliyyətində AZN-dən artıq olmayan məbləğdə iştirak etmiş ödəyicilərə bu hüquq verilməmişdir. O cümlədən, İnzibati Xətalər Məcəlləsi və Cinayət Məcəlləsi pul mətbuatına aid malların (malların) satışına yol verilməməsinə görə inzibati və cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutur. Lakin İnzibati Hüquqpozmalar Məcəlləsinin 450.2 - ci maddəsinə uyğun olaraq, az miqdarda pul vəsaitinə görə, yəni 50 manata qədər, belə məhsulların (malların) pərakəndə satışı istisna olmaqla, kiçik miqdarda pul vəsaitinə görə, yəni 100 manatadək miqdarda əldə edilməsinə görə xüsusi vergi tutulan məhsulların (malların) satışı-100 manat miqdarında cərimə edilir. Əsasən maddə 213-1. 3 YK, pərakəndə ticarət istisna olmaqla, aksiz markası ilə nişanlanmış iri miqdarda malların (malların) satışı, yəni 50 manatdan 1000 manata qədər, satış üçün böyük miqdarda belə malların (malların) satışı həyata keçirilir. pulun məbləği, yəni 50 manatdan 1000 manatadək olan alma, min manatdan iki min manatadək olan cərimə və ya bir ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə. Bu əməllər iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə, yəni 1000 manatdan çox müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Nağdsız ödənişlər barəsində qanunvericiliyin əsas məqsədi pul kütləsi üzərində nəzarəti təmin etmək, vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin şəffaflığını artırmaq və istehlakçıların hüquqlarını qorumaqdır. (Abdullayeva O.,2019)

Nağdsız ödənişlər haqqında qanunvericiliyin əsas məqsədi pul kütləsi üzərində nəzarəti təmin etmək, vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin şəffaflığını artırmaq və istehlakçıların hüquqlarını qorumaqdır. (Abdullaeva O., 2019)

Mülki Məcəllənin 971-ci maddəsi nağd və nağdsız əməliyyatların əhatə dairəsini müəyyənləşdirir: “Fiziki şəxslərin iştirakı ilə ödəmələr, onların ticarət fəaliyyəti ilə əlaqəli olmadıqda, məhdudlaşdırılmadan nağd və nağdsız formada

edilə bilər. Nağdsız ödənişlər banklar, başqa kredit qurumları və milli poçt operatoru vasitəsi ilə tətbiq olunur. "

Mülki Məcəllənin 972-ci maddəsinə əsasən nağdsız ödəniş formaları müəyyən edilir. Nağdsız hesablaşmalar Ödəniş tapşırıqları, akkreditivlər, ödənişlər, çeklər, ödəniş kartları, elektron hesablaşmalar, həmçinin qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər formalar, bank qaydaları və bank təcrübəsində istifadə olunan kommertiya alətləri vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Nağdsız ödənişlər qanunla tənzimlənir. Bu Qanunun 3.3-cü maddəsinə uyğun olaraq ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatda alınmış vergi ödəyiciləri və ticarət və bərpa işləri ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri növbəti 1 illik dövrün müəyyən ayında vergiyə cəlb olunan əqdlərin miqdarı 200 000 manatdan çoxdur. Ümumi məbləği 30 000 manatdan çox olan digər vergi ödəyicilərinə ödənişlər və təqvim ayı ərzində ümumi məbləği 15 000 manatdan çox olan hesablamalar yalnız nağd şəkildə tətbiq edilməlidir. (<http://www.e-qanun.az/framework/34474>)

Yalnız nağdsız ödənişlər:

- qanunla müəyyən edilmiş vergilərin, gömrük rüsumlarının, inzibati cərimələrin, iqtisadi cərimələrin və faizlərin, icarə və kreditlər üzrə borcların verilməsi;

- "Sığorta fəaliyyəti haqqında" və "icbari sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş ödənişlər";

- Dövlət orqanlarına, dövlət hüquqi şəxslərinə, büdcə təşkilatlarına və hüquqi şəxslərə ödənilən xidmətlər və digər yığımlar;

- Pərakəndə ticarət, qidalanma və xidmətlərlə məşğul olan şəxslər istisna olmaqla, bir neçə başqa şəxsə (işəgötürən tərəfindən qanunla müəyyən edilmiş digər ödənişlər də daxil olmaqla) ödənilən əmək haqqı ayda 200 000 AZN-dək, 12 ay ərzində pensiyalar, pensiyalar, maliyyə yardımı, müavinətlər(birdəfəlik ödənişlər daxil olmaqla), kompensasiya;

- stasionar telefon və kommunal xidmətlər üçün ödəniş;

- faizsiz ödəniş və pul vəsaitlərinin qaytarılması (vergi ödəyiciləri tərəfindən pul vəsaitlərinin çıxarılması istisna olmaqla), digər ayırmalar;

- satınalma müqaviləsi üzrə əldə edilmiş vəsaitlərin istifadəsi (xərclənməsi) ;

- təhsil haqqının ödənilməsi;

- turizm agentliklərinə ödənişlər.

- Qanuna əsasən, vergi ödəyiciləri aşağıdakı malları vergi ödəyicilərindən nağd şəkildə ala bilirlər:

- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kənd təsərrüfatı məhsulları;

- qara və rəngli hurdaya;

- emal və digər məqsədlər üçün Kağız, Şüşə və plastik məmulatlar;

- İstifadə şinlər.

- Maliyyə Nazirliyi nağdsız ödənişlər haqqında qanunun tələblərinə əməl olunmasını izləyir. Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 58.7-1-ci maddəsinə uyğun olaraq qanun pozuntularına görə müvafiq iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilir. Aşağıdakı maliyyə sanksiyaları qanunsuz əməliyyatın ümumi məbləğinə tətbiq olunur:

- Təqvim ili üçün ilk dəfə həyata keçirilən əməliyyatların 10 faizi;

- Təqvim ili üçün ikinci dəfə tamamlanan əməliyyatların 20 faizi;

- Təqvim ili ərzində üç və ya daha çox pozuntu halında sövdələşmə məbləğinin 40% - i miqdarında maliyyə cəriməsi tətbiq edilir. ([Http://www.e-qanun.az/framework/34474](http://www.e-qanun.az/framework/34474))

Vergi Məcəlləsinə əsasən, "nağdsız ödənişlər haqqında" qanunun icra edilməməsi üçün məsuliyyət əməliyyatın növündən asılı olaraq nağd pul ödəyənlər və pul alanlar arasında bölünür.

2.2. Azərbaycanda nağdsız ödənişlərin öyrənilməsində statistik göstəricilər sistemi, dinamikasının və quruluşunun statistik təhlili

Nağdsız ödənişlərdən danışarkən bir sıra göstəricilər barədə məlumat vermək lazımdır. Nağdsız vasitələr ümumilikdə ödəmə vasitələrinin müəyyən hissəsini təşkil etdiyindən, pullar barədə məlumat vermək lazımdır. Statistika baxsanız, beynəlxalq praktikada bir çox ödəniş sistemi mövcuddur. Ancaq tarixən ödəmə sistemləri üç əsas mərhələdən keçib: nağd pul olmadığı, ancaq mübadilənin olduğu bir dövr. Əslində, bu, pulun hələ icad olunmadığı və çox qarışıq bir məntiqdən istifadə olunduğu bir dövrdə mövcud olan bir ödəmə formasıdır. Bunun səbəbi o dövrdə dəyər anlayışının hərtərəfli öyrənilməməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Daha sonra orta mərhələdə pulun gəlməsi ilə insanlar daha aktiv olmağı bacardılar. Keçmişdə yaşayış əkinçiliyi nəqliyyat və təhlükəsizlik kimi məsələləri kütləvi ticarətin ön planına çıxardı. Ancaq bu mərhələdə nəqliyyat məsələsi artıq həll edilmişdir. Öz təsirlərini uzun müddət saxlaya bilən nağd ödəniş formaları dövrümüzdə çox sayda özünü göstərir, lakin yuxarı mərhələdə qeydiyyata alınmış iqtisadiyyat modelinin gəlməsi ilə nağd ödənişlər həqiqi hala gəldi. Beləliklə, nağdsız ödəniş sisteminin inkişafı ilə yuxarıda qeyd edildiyi şəkildə bir çox təhlükəli vəziyyət aradan qaldırıldı. Bu həm dövlət, həm də vətəndaş baxımından ən səmərəli forma sayıla bilər. AR-da banklar nağdsız ödəniş formasını saxlayaraq artıq nağdsız formadan aktiv şəkildə istifadə etməyə başlayıblar.

AMB aşağıdakı vəsait tiplərinə sahibdir :

- ❖ M_0 – Buraya istifadə edilən nağd vəsaitlər aiddir. (qəpiklər, kağız pullar)
- ❖ $M_1 - M_0$ və tələb ediləndək banklarda olan əmanətlər və deposit hesabları və s. aiddir. (Nağdsız vəsaitlər də bu hissədə yerləşir.)
- ❖ $M_2 - M_1$ və təcili investisiyalardan təşkil edilmişdir.
- ❖ $M_3 - M_2$ və bundan başqa deposit hesabları, istiqrazlar və s. aiddir.

Cədvəl 1: Kart sayının, əməliyyat miqdarının və sayının zamanda dəyişimi

İl	Ödəniş kartları ümumi sayı, min ədəd, (dövrün sonuna)	Debet və kredit kartları vasitəsilə aparılan əməliyyatların	
		Sayı, min əməliyyat	Miqdarı, mln manat
2008	3637	38521	4133
2009	3958	45282	5466
2010	4242	46513	6034
2011	4519	50962	7221
2012	5019	57158	8838
2013	5612	67821	10288
2014	5977	79239	11881
2015	5644	85229	12463
2016	5345	83394	12792
2017	5811	96781	14738
2018	6522	117655	17789
2019	7255	162296	23235

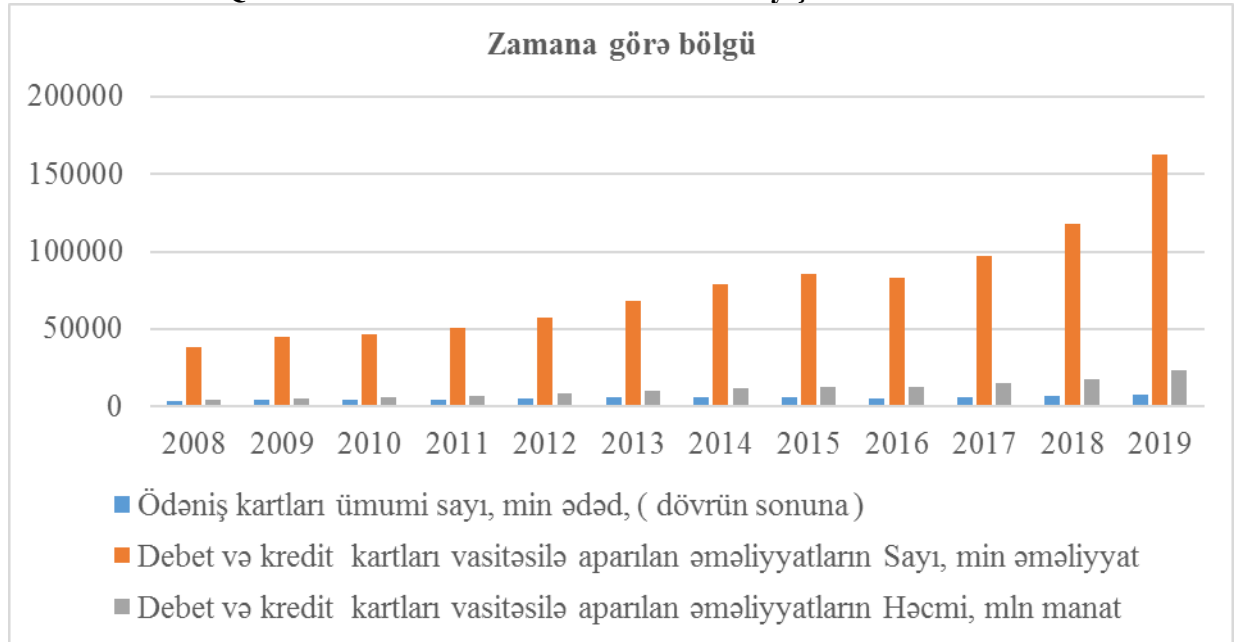
Mənbə : Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı,
<https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators> 01.01.2020

Yer üzündə olduğu kimi ölkəmizdə də hər il öncəki ilə görə nağdsız ödənişlərə maraq daha da artmağa davam edir. Ən çox da yuxarıdakı misaldan da göründüyü kimi son 11 ildə AR-da bu sektorda tərəqqi özünü biruzə verir. 2008 – ci ilə nisbətdə 2019 – cu ildə artım intensivliyi 2, nisbi artım 100% təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, 2018 – ci il tarixindən bəri ümumi sayı 100 milyonu ötüb keçərək orta hesabla 17.5 mlrd manatlıq əməliyyat tutumuna gəlib çatmışdır. Birinci dəfə isə 2013 – cü ildə əməliyyat tutumu 10 milyard manat təşkil etmişdir.

AR-nın daxili əməliyyatlarının struktur analiz qrafiki aşağıda olan şəkildə daha yaxşı başa düşülür. Beləliklə, son 11 ildə ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bununla belə, 2008-ci ilə nisbətən 2019-cu il tarixində debet və kredit kartı əməliyyatlarının sayı təxminən 4.2 dəfə artdı. Bundan əlavə, kartların sayı baza ildən iki dəfə artmışdır. Bu o deməkdir ki, müəssisələrin, insanların və s. kart ödənişlərinə marağı zamanla artır. Təhlil olunan dövrdə əməliyyatların tutumu 2019-cu ildə əsas metodologiyaya əsasən

hesablanmış parametrlərə görə təxminən 5.64 dəfə (milyon manatda) 4122-dən 23241-ə qədər çoxalmışdır.

Qrafik 1: Parametrlərin zamanda irəliləyiş dinamikası

Mənbə : AR Mərkəzi bankı,
<https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators> 01.01.2020 məlumatları əsasında müəllifdən hazırlanmışdır

Cədvəl 2: Əməliyyat miqdarının əsas qaydada nisbi dinamika göstəriciləri

İl	Əsas qaydada (Əməliyyat sayı)		
	Artım sürəti	Nisbi artım	Mütləq artım
2008.	1,01		
2009.	1,19	0,19	6792
2010.	1,22	0,22	7983
2011.	1,33	0,33	12455
2012.	1,49	0,49	18668
2013.	1,78	0,78	29312
2014.	2,05	1,05	40729
2015.	2,22	1,23	45808
2016.	2,18	1,18	44923
2017.	2,52	1,52	59360
2018.	3,07	2,06	79244
2019.	4,23	3,22	123885

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı,
<https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators> 01.01.2020 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 3: Nağdsız ödənişlərin quruluşu və zamanda inkişafı

	nağdsız ödənişlər					
	ATM-lər vasitəsilə		POS-terminallar vasitəsilə		Elektron ticarət vasitəsilə	
il	Sayı, min əməliyyat	Həcmi, mln manat	Sayı, min əməliyyat	Həcmi, mln manat	Sayı, min əməliyyat	Həcmi, mln manat
2008	500	17	288	66		
2009	803	30	798	92		
2010	939	71	563	78		
2011	1118	125	1510	108		
2012	680	173	4324	177		
2013	628	196	10880	383		
2014	591	250	10399	396	7219	148
2015	676	337	9749	394	11510	352
2016	962	330	8839	527	12344	325
2017	1609	314	11153	807	17178	593
2018	1404	214	14692	1115	26139	1492
2019	1141	211	25335	1333	43777	2935

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı,
<https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators> 01.01.2020 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 4: 2008 – 2019 arası parametrlərin cəminin bölgüsü

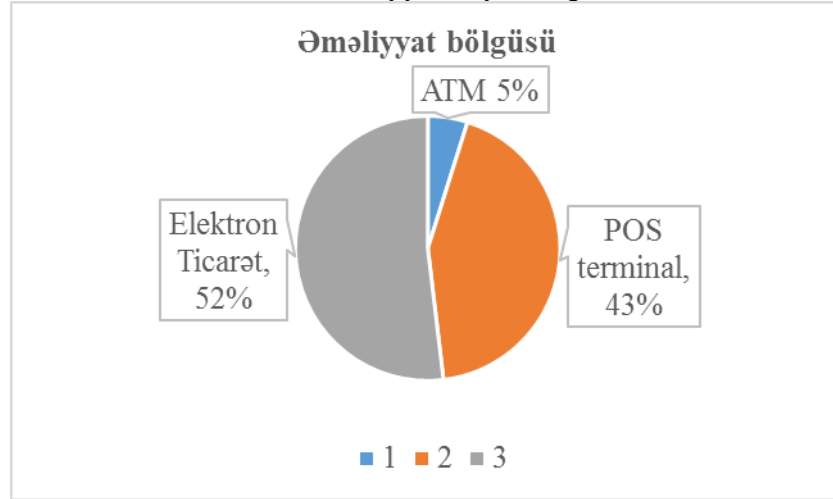
Nağdsız ödənişlər	ATM	POS terminal	Elektron ticarət	Cəmi
Əməliyyat sayı (min ədəd)	11052	98528	118167	227747
Əməliyyat həcmi (mln manat)	2267	5476	5845	13588

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı,
<https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators> 01.01.2020 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Yuxarıdakı cədvəllər nağdsız əməliyyatların aparılması metodlarının quruluşu barədə məlumat verir. 2008-ci ildən 2019-cu ilədək növlərə görə bölgüsünü ümumiləşdirərək "Cədvəl 4". aldıq. Həmin parametrlərin bölüşdürülməsi qrafik 2 və 3-də aydın formada görülməyə bilər. Əməliyyatların əsas hissəsinin elektron ticarət olduğu ortaya çıxdı. Bununla belə, yüzdə 52-dir və yaxın illərdə bu rəqəmin genişlənməyi və ümumi həcmdəki payının artması mümkündür. POS terminallarının istifadəsi ümumi məbləğin 43% -ni təşkil edir. Ən aşağı dərəcə

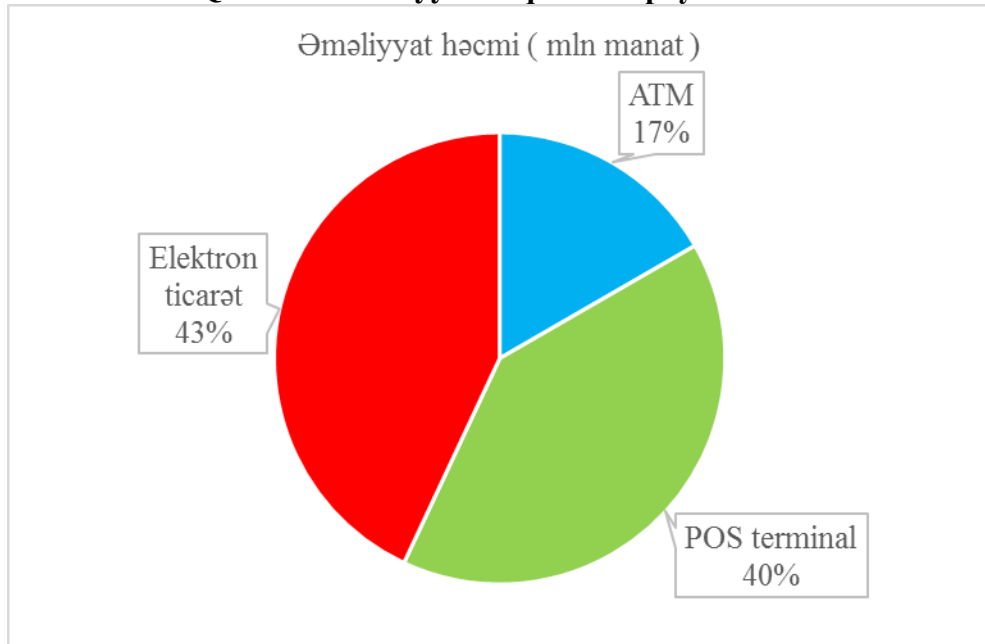
bankomatdır (ATM). Şəkil 3 əməliyyat miqdarının paylanmasını göstərir. Milyonlarla manatla hesablanmış fondların paylanmasını əks etdirir. Nəticədə, əməliyyatlardakı vəsaitlərin ən böyük payı POS terminalları hesabına verildi. Bu, 43% -dir. Elektron ticarət% 40-ı təşkil edir və bankomatlar vasitəsilə həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının ümumi payı% 17-dir.

Qrafik 2: Əməliyyat sayının quruluşu

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı,
<https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators> 01.01.2020 məlumatları əsası üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafik 3: Əməliyyat miqdarının paylanması

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı,
<https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators> 01.01.2020 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 5: Nağdsız hesablaşmaların həyata keçirildiyi əməliyyatların illərə əsasən quruluş dinamikası

il	ATM		Pos terminal		Elektron Ticarət	
	Əməliyyatdakı payı	Həcmdəki payı	Əməliyyatdakı payı	Həcmdəki payı	Əməliyyatdakı payı	Həcmdəki payı
2008	0,63	0,20	0,37	0,80		
2009	0,50	0,25	0,50	0,75		
2010	0,63	0,48	0,37	0,52		
2011	0,43	0,54	0,57	0,46		
2012	0,14	0,49	0,86	0,51		
2013	0,05	0,34	0,95	0,66		
2014	0,03	0,31	0,57	0,50	0,40	0,19
2015	0,03	0,31	0,44	0,36	0,52	0,32
2016	0,04	0,28	0,40	0,45	0,56	0,27
2017	0,05	0,18	0,37	0,47	0,57	0,35
2018	0,03	0,08	0,35	0,40	0,62	0,53
2019	0,02	0,05	0,36	0,30	0,62	0,66

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı,

<https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators> 01.01.2020 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 5. nağdsız ödənişlərin paylanmasını göstərir. 2008-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə bankomatların ümumi əməliyyat sayındakı payı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bununla belə, əgər 2008-ci ildə bankomatların payı 0,63% idisə, 2019-cu ildə bu rəqəm 0,02 və ya 2% təşkil etdi. Bununla yanaşı, son illərdə elektron ticarətə maraq xeyli artmışdır. Bununla belə, ümumi əməliyyat sayındakı pay baxımından 2019-cu ildə bu pay 0.62 və ya yüzdə 62 oldu. Əməliyyatların ümumi miqdarı məsələsinə diqqət yetirsəniz, 2008-ci ildə bankomatların payının 20%, 2019-cu ildə bu rəqəmin artıq 5% olduğunu görə bilərsiniz. Elektron ticarətə baxsaq, 2019-cu ildə bu rəqəmin artıq yüzdə 66 olduğunu görə bilərik. Bundan əlavə, POS terminallarının fəaliyyətini nəzərə almaq lazımdır. Beləliklə, 2008-ci ildə əməliyyatların payı 37%, ümumi valyutadakı payı isə 80% olaraq təyin olundu. 11 il sonra bu rəqəm əməliyyat sayının payının demək olar ki, eyni qalmasına və ya kiçik bir fərqlə yüzdə 36-a enməsinə və əməliyyatların miqdarındakı payının yüzdə 30-a düşməsinə gətirib çıxardı.

2.3. Nağdsız ödənişlərin artırılmasının ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsirinin ekonometrik analizi

Nağdsız ödənişlərin iqtisadi təsiri iki yolla ölçülə bilər. Birinci metod nağdsız ödənişlərin ən kiçik kvadrat metodu (ƏKKÜ) istifadə edərək son istehlaka təsirini ölçür və daha sonra iki pilləli ən kiçik kvadrat metodu ilə nağdsız ödənişlər nəticəsinə görə artan istehlakın nağdsız ödənişlərə təsirini qiymətləndirir (2MƏKKÜ). İkinci metod nağdsız ödənişlərin son istehlaka təsirini qiymətləndirdi və artımın müəyyən bir faizi müvafiq ildə mövcud olan istehlak məbləğinə vuruldu və həmin il üçün reallaşan ÜDM əsasında müqayisə edildi rəqəmlər və faizlər. Bildiyiniz kimi, maya dəyəri metodu ilə hesablanan ÜDM-in əsas komponentləri istehlak, investisiya, dövlət xərcləri və xalis ixracdır. Beləliklə, nağdsız ödənişlərin istehlaka təsirini ölçməklə onların real ÜDM-ə nə dərəcədə təsir göstərdiyini müəyyən etmək olar.

Bir qayda olaraq, hesablamalar Eviews-10 proqram paketi istifadə edilərək həyata keçirildi, çünki hesablamalar əllə çox vaxt apardı.

Əvvəlcə nağdsız ödənişlərin ödəmə kartlarına istehlaka təsirini müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan model aşağıdakı şəkildə ifadə edilə bilər:

$$\Delta \text{LOG}(Y_i) = \beta_0 + \Delta \beta_1 \text{LOG}(X_1(-1)) + \Delta \beta_2 \text{LOG}(X_2(-1)) + \Delta \beta_3 \text{LOG}(X_3(-3)) + \Delta \beta_4 \text{LOG}(X_4(-2)) + \beta_5 \text{LOG}(X_5(-1)) + \beta_6 \text{LOG}(X_6) + \varepsilon$$

(2.1)

Y_i - adambaşına düşən son istehlakın miqdarı, β - lar – əmsallar, X_1 - kart penetrasiya (kartla həyata keçirilən ödənişlərin tutumunun pərakəndə dövriyyədə faiz ilə mövcud çəkisi), X_2 – adambaşına düşən nağdsız ödənişlərin miqdarı, X_3 – adambaşına düşən ödəniş kartlarının sayı, X_4 – adambaşına düşən istehlakın miqdarı, X_5 – sərəncamda adambaşına olan gəlirin tutumu, X_6 – adambaşına düşən ödəniş kartları ilə edilmiş əməliyyatların tutumu, ε - stoxastik qalıq.

Çünki nağdsız ödənişlərin real ÜDM-ə təsirinin ölçülməsi faizlə ifadə olunur və asılı və müstəqil dəyişənlər arasında xətti bir əlaqənin olub-olmaması ilə əlaqəli qeyri-müəyyənlik səbəbindən bütün dəyişənlər loqaritmik əsaslarla verilir. Üstəlik müvəqqəti iqtisadi dəyişənlərin ümumiyyətlə sabit bir problemi var. Modeldəki

(2.1) dəyişənlərin iqtisadi əhəmiyyəti olduğundan və testlərə əsaslanan stasionar problem olduğundan, dəyişənlər əvvəllər birinci dərəcədən fərqlə modelə daxil olunmuşdur.

İzahatlı dəyişənlər müxtəlif yollarla modelə daxil edilmişdir. Dəyişənlərin aylıq olaraq götürülməsidir. Məlumdur ki, bu iqtisadi amillərin ay ərzində istehlaka təsiri real görünür. Buna görə dəyişənlər müxtəlif yollarla modelə daxil olunur.

Nağdsız ödənişlərin istehlaka təsirini təyin etdikdən sonra 2MƏKKÜ metodundan istifadə edərək yuxarıdakı modelin müəyyənedici hissəsinin real ÜDM-ə təsirini müəyyənləşdirmək lazımdır. Müəyyənedici hissə, modeldə (2.1) göstərildiyi kimi adambaşına düşən nağdsız ödənişlərin miqdarı, kart ödənişlərinin miqdarı, adambaşına düşən kartların sayı və istehlaka kartın nüfuzunun töhvəsidir.

Testin mənasını başa düşmək üçün aşağıdakı modeli qurmaq mümkündür:

$$Y_t = \rho Y_{t-1} + u_t \quad (2.2)$$

(2.2)-da qeyd edilən reqresiya Markov I tərtib avtoreqresiya (AR1) və ya ancaq I tərtib avtoreqresiya (AR1) tənliyi olaraq adlanır.

Burada, u_t ortası 0-a, variasiyası isə sabit σ^2 ədədinə ekvivalent olan və avtokorelyasiyaya sahib olmayan stoxastik səhv komponentdir. Belə səhv ağ küy (white noise) kimi adlanır. Yəni, aşağıdakı əlamətlərə sahib səhv ağ küy olaraq adlanır:

$$E(u_t) = 0 \quad (2.3)$$

$$Var(u_t) = \sigma^2 \quad (2.4)$$

$$cov(u_t, u_{t-s}) = 0, \quad s \neq 0 \quad (2.5)$$

(2.2) reqresiya tənliyində $\rho = 1$ olarsa, bu zaman stoxastik kəmiyyət kimi bilinən Y_t vahid kökə (unit root) sahibdir və bu hal qeyri-stasionar hal adlanır. Zaman sırası vahid kökə (unit root) sahib olduqda bu kəmiyyət təsadüfi dolaşan (random walk) sayılır. Təsadüfi olaraq dolaşan (random walk) proses isə stasionar olmayan prosesə misaldır.

(2.2) reqresiya tənliyinin 2 tərəfindən Y_{t-1} kəmiyyətini çıxsaq, bu tənliklə eyni güclü tənlikləri əldə edərək:

$$Y_t - Y_{t-1} = \rho Y_{t-1} - Y_{t-1} + u_t \quad (2.6)$$

$$\Delta Y_t = (\rho - 1)Y_{t-1} + u_t \quad (2.7)$$

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t \quad (2.6)$$

Burada, $\Delta Y_t = Y_t - Y_{t-1}$, $\delta = (\rho - 1)$.

Beləliklə, modelin bir kökü varsa, qeyri-sabit bir xarakter daşıyır. Bu anlamda modelin tək bir kökü olub olmadığını yoxlamaq lazımdır. Başqa sözlə desək, $\rho = 1$ olduğunu yoxlamaq modelin sabitliyini yoxlamaq deməkdir. Bununla birlikdə, regressiya modelindəki sıfır olmayan fərqi yoxlaya bilərsiniz. Bu səbəbdən də (2.6) tənliyində verilən δ kəmiyyətinin 0 olduğunu yoxladığımızda ρ kəmiyyətinin 1 olduğunu yoxlayırıq.

Müəyyən bir modelin stasionar olub olmadığını müəyyən etmək üçün vahid kök testi aşağıdakı kimi həyata keçirilir:

$H_0: \delta = 0$, model vahid kökə sahibdir;

$H_1: \delta \neq 0$, model vahid kökə sahib deyil.

Beləliklə, təsadüfi dolaşan (random walk) zaman sırasının I tərtib fərqi sabit olan zaman seriyasına çevrilir. Beləliklə, ardıcılığın 1 kökə sahib olmasını ifadə edən H_0 hipotezinə əsasən $\delta = 0$ olmalıdır. Yuxarıda qeyd edilən (2.7) ifadəsi (2.2) ifadəsinin I tərtib fərqidir. Burada $\rho - 1 = 0$ olduğundan aşağıdakı ifadəni əldə edərik:

$$\Delta Y_t = u_t \quad (2.8)$$

Belə ki, təsadüfi dolaşan (random walk) zaman seriyasının I tərtib fərqi stasionar olan zaman seriyasıdır, ona görə ki, u_t tamamilə təsadüfidir. O cümlədən də dolayısı ilə u_t səhv kəmiyyətinin sabitliyi elə zaman sırasının da sabitliyini ifadə edir.

Qeyd olunan hipotezlərin hansının inkar olunmasını təyin etmək üçün Dickey-Fuller testi tətbiq edilir. Bu testin 1%, 5% və 10% faydalılıq səviyyələrinə görə qəbul-inkar sərhədləri (böhran qiymətlər) MacKinnon tərəfindən Monte Karlo

Simulyasiyalarına görə müəyyən edilmişdir. Dickey-Fuller testinin mütləq dəyəri MacKinnonun 1%, 5% və 10% faydalılıq səviyyələrinə müvafiq mütləq kritik dəyərlərindən az olarsa, onda H_0 hipotezi qəbul olunur. Yəni, model stasionar hesab edilə bilməz. Bunun əksinə isə model stasionar sayılır.

İqtisadi dəyişikliklər ümumiyyətlə stasionar olmur. Modelə daxil olan dəyişənlər həm də iqtisadi dəyişənlər olduğu üçün stasionar test tələb olunur.

Yuxarıda göstərilən nəzəri müddəalara əsasən, modelin bütün dəyişənlərinin stasionar və ya qeyri-sabit olduğunu müəyyən etmək lazımdır.

Aşağıdakı cədvəldə, Eviews proqram paketindən istifadə edərək adambaşına düşən real ÜDM-nin sabitliyini təyin etmək üçün həyata keçirilmiş Dickey-Fuller testinin nəticələri göstərilir.

(2.1)-də verilən modelin stasionarlığının yoxlanılması:

Cədvəl 6: Augmented Dickey-Fuller testi

Augmented Dickey-Fuller test		t-Statistic	ehtimal
			-10.61268
Böhran qiymətlər:	1% əhəmiyyətlik səviyyəsi	-3.513355	
	5% əhəmiyyətlik səviyyəsi	-2.897689	
	10% əhəmiyyətlik səviyyəsi	-2.586114	

Mənbə: “Eviews-11” proqram paketi vasitəsi müəllif hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 6-da qeyd olunan genişləndirilmiş Dickey-Fuller testinin nəticələrinə əsasən, modelin 99,999% etimad səviyyəsi ilə qeyri-stasionar olduğu qənaətinə gəlmək olar. Bununla belə, H_0 fərziyyəsini qəbul edirik. Bu, modelin bir kökünə sahib olduğu deməkdir, yəni stasionar deyil.

Stasionar bir testdən sonra bütün dəyişənlərin qeyri-sabit olduğunu təyin etdik. Bununla belə, dəyişənlərin birinci sıra fərqi modelə daxil edildi. Ona görə ki, stasionar olmayan seriyaların birinci dərəcəli fərqi kimi əmələ gələn seriyanın hər zaman stasionar olduğu nəzəri olaraq məlumdur.

Növbəti addım olaraq (2.6)-da göstərilən modelin hərəkətsiz olub olmadığını yoxlamaq lazımdır. Bu məqsədlə (2.1) -də tətbiq olunan qaydaya əsasən e-views7 proqram paketi ilə yoxlamaq vacibdir. (bax: cədvəl 7).

(2.6)-də verilən modelin stasionarlığının yoxlanılması:

Cədvəl 7: Augmented Dickey-Fuller testi

Augmented Dickey-Fuller test		t-Statistic	ehtimal
		-10.96918	0.0002
Böhran qiymətlər:	1% əhəmiyyətlik səviyyəsi	-3.514437	
	5% əhəmiyyətlik səviyyəsi	-2.898156	
	10% əhəmiyyətlik səviyyəsi	-2.586362	

Mənbə: “Eviews-11” proqram paketi vasitəsi müəllif hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir.

Genişləndirilmiş Dickey-Fuller testinin nəticələrinə əsasən (Cədvəl 7-ə baxın), modelin 99,999% etimad səviyyəsi ilə qeyri-stasionar olduğu sübut edildi. Bununla belə, H_0 fərziyyəsini qəbul edirik. Bu o deməkdir ki, model tək bir kökə malikdir və stasionar deyil.

Yuxarıda göstərilən nəzəri müddəalara əsasən (2.1) -də göstərilən modelin homesgedastik və ya heteroshedastik olduğunu müəyyən edək.

Eviews proqram paketindən istifadə edərək aparılan Breusch - Pagan - Godfrey testinin nəticələri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir. (bax: cədvəl 8):

**Heteroskedastikliyin (homeskedastikliyin olmamasının) test edilməsi:
Breusch–Pagan–Godfrey Testi**

Cədvəl 8: Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey			
	0.3129		0.929
F-statistic	60	Prob. F(6.75)	5
Obs*R-squared	2.0028	Prob. Chi-Square(6)	5

Mənbə: “Eviews-11” proqram paketi vasitəsi müəllif hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir.

Əgər kritik qiymət yanaşmasına əsasən $n \cdot R^2$ (n - müşahidə sayı) kəmiyyətinin dəyəri 6 sərbəstlik dərəcəsi və 5 %-lik vaciblik dərəcəsində “Chi-Square” statistik paylanmasının cədvəldə qeyd olunan dəyərindən çox olarsa, bu zaman modelin

qalıqları heterosxedastikliyə sahib olar. O cümlədən, ehtimal dəyəri (p-value) yanaşmasına əsasən isə həm F paylanmasının, həm də Chi-Square paylanmasının ehtimal dəyəri 0.05-dən az olarsa, bu zaman modelin qalıqlarının heterosxedastikliyə sahib olduğunu qeyd etmək mümkündür. Cədvəldə qeyd olunan informasiyalara uyğun olaraq (bax: cədvəl 2.12) $n \cdot R^2 = 2.1$. “Chi-Square” statistik paylanmasının cədvəl dəyəri isə 6 sərbəstlik dərəcəsi və 5 %-lik vaciblik dərəcəsinə 12.6 olur. Yəni, $2.1 < 12.6$ olduğundan model homosgedastik hesab edilir. Eyni zamanda həm F paylanmasının, həm də Chi-Square paylanmasının ehtimal dəyəri 0.05-dən çoxdur. Belə ki, bu da modelin homosxedastik olduğunu irəli sürməyə imkan verir.

(2.6)-da qeyd edilən modelin homosxedastik və ya heterosxedastik olduğunu təyin edək.

Eviews proqram paketi ilə tətbiq olunan *Breusch–Pagan–Godfrey* testinin son nəticələri cədvəldə qeyd edilmişdir (bax: cədvəl 9):

**Heterosxedastikliyin (homosxedastikliyin olmamasının) test edilməsi:
Breusch–Pagan–Godfrey Testi**

Cədvəl 9: Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey			
	2.34012		
F-statistic	5	Prob. F(1.80)	0.1400
Obs*R-squared	9	Prob. Chi-Square(1)	0.1379

Mənbə: “Eviews-11” proqram paketi vasitəsi müəllif hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 2.13-də qeyd edilən informasiyalara görə (bax: cədvəl 9) $n \cdot R^2 = 2.44$ (n müşahidə sayı). “Chi-Square” statistik paylanmasının cədvəl dəyəri isə 1 sərbəstlik dərəcəsi və 5 %-lik əhəmiyyətlik mərhələsində 3.84 olur. Burada $2.44 < 3.84$ olduğundan model homosxedastikdir. Həm F paylanmasının, həm də Chi-Square paylanmasının ehtimal dəyəri 0.05-dən çoxdur. Bu səbəbdən də modelin homosxedastik olduğunu qeyd etmək mümkündür.

Reqrəsiya asılılığının ümumi keyfiyyətinin yoxlanılması:

Determinasiya əmsalı (R^2)

Modelin stasionar vəziyyətini şərh edərkən qeyd olundu ki, qeyri-stasionar modelin yüksək qətiyyət əmsalı (R^2) varsa, bu hələ də asılılığın yüksək keyfiyyətini tam əsaslandırır. Başqa sözlə, stasionar modelin təyinetmə əmsalı (R^2) barədə fərziyyə etmək olar. Yuxarıda, xəstəxanada müalicə şərtlilik testi test edildi.

Tədqiqatdakı əsas suallardan biri də reqres xəttinin ekonometrik analizdə nə qədər yaxşı olmasıdır. Bütün müşahidələr qurulmuş regressiya xəttindədirsə, bu regressiya xətti əlaqəni xarakterizə edən ən mükəmməl regressiya xəttidir. Ancaq bu, həqiqətən çox nadirdir. Müşahidələr ümumiyyətlə regressiya xəttindən u_i müsbət və mənfi məsafələrdə yerləşir. Müəyyən etmə əmsalı, nümunə regressiya xəttinin ətrafındakı bir sıra nöqtələri nə qədər yaxşı cəmləşdirdiyini ölçür. İki dəyişkənli bir modeldə (məsələn, Y-dən asılı dəyişən, X-izahlı dəyişən) regressiya əmsalı r_2 , çox dəyişkənli bir modeldə (məsələn, Y-dən asılı dəyişən, X_1, X_2, \dots, X_n izahlı dəyişənlər) R^2 kimi qeyd olunur. Bu nisbət 0-dan 1-ə qədər dəyər alır. Əgər təyini əmsalı 1-dirsə, demək Y-də 100% dəyişiklik X-də baş verən dəyişikliklə əlaqəlidir.

Statistik F paylanması təyini əmsalının əhəmiyyətini yoxlamaq üçün istifadə olunur. Müəyyən olma əmsalı ilə dəyər (R^2) F arasında sıx bir əlaqə olduğu məlumdur:

$$F = \frac{R^2}{1-R^2} * \frac{n-m-1}{m} \quad (2.9)$$

Bu test vasitəsilə modelin izahedici dəyişənlərinin asılılığı nə cür izah etməsi haqda, başqa sözlə desək, determinasiya əmsalı (R^2) haqda qərar verilir. Prosesi aşağıdakı kimi müşayiət etmək mümkündür:

Fərz edək ki, aşağıdakı m sayda izahedici dəyişəni olan regressiya asılılığı qeyd edilmişdir:

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 X_{1i} + \beta_2 X_{2i} + \dots + \beta_m X_{mi} \quad (2.25)$$

Bu cür hipotezlər irəli sürülür:

H_0 : Bütün əmsallar (müstəqil hədd çıxmaq şərtilə) o cümlədən (eyni ilə) 0-a

bərabərdir. Başqa sözlə, $H_0: \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_m = 0$.

H_1 : Bütün əmsallar (müstəqil hədd çıxmaq şərtilə) o cümlədən, (eyni ilə) 0-a bərabər deyillər.

$F > F_{\alpha}(m, n - m - 1)$ H_0 hipotezi inkar olunur. Bunun əksinə isə inkar olunmur.

İfadədə verilən, F -hesablamadan alınan dəyərdir. $F_{\alpha}(m, n - m - 1)$ - α vaciblik dərəcəsində, m (numerator) və $n-m-1$ (denominator) sərbəstlik dərəcəsində F -in böhran cədvəl dəyəridir. m (numerator) reqresiya tənliyində sərbəst dəyişənlərin və hədlərin, n isə müşahidələrin sayıdır. Misal üçün; əgər 2 izahedici dəyişən və 10 müşahidədən təşkil edilən reqresiya tənliyi üçün m (numerator) 3-ə, (B_0, X_1, X_2) n isə 10 olacaqdır. Bu zaman sərbəstlik dərəcəsi (3, 10-3-1) kimi təyin olunacaqdır. (2.9) bərabərliyinə uyğun olaraq qeyd etmək olar ki, determinasiya əmsalının (R^2) 0 olması F -in qiymətinin də 0-a bərabər olmasına gətirib çıxarır. Bunun əksinə, determinasiya əmsalının (R^2) 1-ə yaxınlaşması F -in dəyərinin sonsuz artmasına gətirib çıxarır ki, bu da reqresiya asılılığının faydalılığının ölçüsü kimi xarakterizə edilir. Ona görə ki, F -in hesablamadan alınan dəyəri kritik dəyərə görə artdıqca H_0 hipotezi inkar olunur ki, nəticədə bu da reqresiyanın faydalı olmasını şərtləndirir.

Qeyd edilən nəzəri müddəalara görə, (2.1)-dəki modellərin determinasiya əmsalının (R^2) statistik əhəmiyyətliliyini təyin etmək şərtidir. Bu məsələyə görə müşahidə sayı 86, dəyişənlərin sayı isə (1-sərbəst hədd, 6-izahedici dəyişən) 7 olur.

Eviews proqram paketinin köməyi ilə aparılan hesablamalardan determinasiya əmsalının (R^2) dəyəri 0.7 kimi müəyyən edilmişdir. (2.9) bərabərliyinə uyğun olaraq

$$F = \frac{0.7}{1 - 0.7} * \frac{86 - 7 - 1}{7} = 26$$

olar. $F_{\alpha}(m, n - m - 1)$ isə 0.05 vaciblik səviyyəsində və (7, 85-7-2) sərbəstlik dərəcəsində 2.08-ə (F paylanmasının cədvəl dəyərinə görə) bərabərdir.

Belə ki, $F > F_{0.05}(7, 86 - 7 - 1)$ olduğundan H_0 hipotezi inkar olunur. Yəni qiymətləndirilmiş modelin reqresiya asılılığı faydalıdır.

(2.1) və (2.6) modellərinin qalıqlarının avtokorelyasiyaya sahib olmasını təyin edək:

a)(2.1)-də qeyd edilən model üçün *durbin-watson d* statistikasının əhəmiyyətliliyini nəzərdən keçirək. Eviews proqram paketi köməyi ilə aparılan hesablamalardan *durbin-watson d* statistikasının dəyəri 1.86 olur. Başqa sözlə desək, modelin qalıqları müsbət avtokorelyasiyaya sahibdir. Bunun nə dərəcədə düzgün olduğunu tapmaq lazımdır.

Durbin-watson d statistikasının cədvəl dəyərlərinə görə 1% vaciblik dərəcəsində və müşahidə sayının 86, izahedici dəyişənlərin sayının 6 olması zamanı müsbət avtokorelyasiya testi üçün $d_L=1.5$ və $d_U=1.8$ olur . Qiymətləndirilmiş model üçün *durbin-watson d* statistikasının qiyməti 1.86 olduğundan $d > d_U$ olar. Yəni, cari müsbət avtokorelyasiya 1% vaciblik dərəcəsində mümkün ola bilər.

b) (2.6)-da qeyd edilən model üçün *durbin-watson d* statistikasının faydasını nəzərdən keçirək. Eviews proqram paketinin köməyi ilə aparılan hesablamalardan *durbin-watson d* statistikasının dəyəri 1.72 olur. Başqa sözlə desək, modelin qalıqları müsbət avtokorelyasiyaya sahibdir. Bunun nə qədər düzgün olduğunu təyin etmək lazımdır.

Durbin-watson d statistikasının cədvəl dəyərlərinə uyğun olaraq 1% vaciblik dərəcəsində və müşahidə sayının 86-a, izahedici dəyişənlərin sayının 1-ə bərabər olması halında müsbət avtokorelyasiya testi üçün $d_L=1.624$ və $d_U=1.671$ olur. Sözügedən model üçün *durbin-watson d* statistikasının qiyməti 1.72 olduğundan $d > d_U$ olar. Yəni, cari müsbət avtokorelyasiya 1% vaciblik dərəcəsində mümkündür.

Alınmış əmsalların izahı:

(2.1)-də qeyd olunan model “Eviews” proqram paketinin köməyi ilə tədqiq olunmuş və əldə edilən nəticələr cədvəl 2.14 - də göstərilmişdir.

Cədvəl 10: İstehlaka təsir edən amillər

İzahedici dəyişənlər	Əmsallar	Ehtimal
Hər bir nəfərə düşən kartların sayı	1.204045	0,0032
Hər bir nəfərə düşən sərəncamda qalan gəlir	0,400194	0,0000
Hər bir nəfərə düşən nağdsız ödənişlər miqdarı	0,167185	0,0318
Hər bir nəfərə düşən kartla edilmiş ödənişlərin miqdarı	0,119932	0,0024
Kart penetrasiya	0,357881	0,0015
Hər nəfərə düşən istehlak (avtoreqressiv)	-0.22598	0,0114

Mənbə: “Eviews-11” proqram paketi vasitəsi müəllif hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir.

- məlumdur ki, adambaşına düşən kartların sayı 1% artdıqda, bu istehlakın 1,2% artmasına səbəb olur. Başqa sözlə desək, ödəmə kartlarının sayı istehlakı artıran bir faktor kimi qiymətləndirildi.

- adambaşına düşən əlverişli gəlir də istehlakı artıran bir amil olaraq qiymətləndirildi. Bununla belə, gəlirin 1% artması nəticəsinə görə istehlak 0,4 % çoxalır.

- Adambaşına düşən nağdsız ödənişlərin miqdarı da istehlakı artıran faktor kimi qiymətləndirildi. Nağdsız ödənişlərdə 1% artım istehlakı orta hesabla 0.17% artırır.

- Adambaşına düşən kart ödənişlərinin miqdarı da istehlakı artıran amil kimi qiymətləndirildi. Başqa sözlə desək, ödəniş kartları ilə əməliyyat tutumunun 1% artması ilə istehlak 0.12% artır.

- kartların nüfuz etməsi (ödəniş kartları ilə əməliyyat miqdarının son istehlaka nisbəti) də istehlakın artmasında müsbət faktor kimi dəyərləndirilmişdir. Cədvəl 14-də qeyd edildiyi kimi, kartın nüfuz etməsində 1% artım istehlakda 0.37 % artımla sonlanır.

- Modeldə avtoreqressiv bir problem olduğu üçün 2 asılı dəyişən modelə daxil edildi və istehlak əvvəlki 2 dövrdə% 0,23 azaldı.

Cədvəl 14-dən məlumdur ki, müstəqil dəyişənlərin etibarlılıq dərəcəsi 97% -i keçir. Bu, modeldəki dəyişənlərin əmsallarının reallığa daha yaxın olması deməkdir.

Cədvəl 11: Real ÜDM-ə təsir edən amillər

İzahedici dəyişənlər	Əmsallar	Eh timal
(2.1)-də göstərilmiş modelin determinant hissəsi	3.8 14633	0, 0984

Mənbə: “Eviews-10” proqram paketi vasitəsi müəllif hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir.

- 2MƏKKÜ metoduna əsasən, istehlakı təsir edən dəyişənlərin müəyyən edici hissəsinin real ÜDM-ə təsiri dəyərləndirildi. Nəticədə aydın oldu ki, modelin (2.1) determinant hissəsində 1 vahid dəyişən artım real ÜDM-i 3,7 vahid artırır.

- Əmsal faizlə aşağıdakı şəkildə ifadə olunur: Qiymətləndirdiyimiz model log-lineer modellərdir. Bununla birlikdə nəticələri, yəni izahedici dəyişənin (modelin təyinedici hissəsindəki dəyişənlərin (2.1) - X asılı dəyişənə (real ÜDM - Y) təsirini faizlə ifadə etməliyik. Bu səbəblə log-lineer modelin meyl əmsalı aşağıdakı riyazi çevrilmələri həyata keçirərək faizlə izah ediləcəkdir. Beləliklə, X-də tək bir dəyişiklik ilə Y-dəki dəyişikliyin aşağıdakı kimi təyin olunduğu məlumdur:

$$\frac{\partial Y}{\partial X} = \beta_1$$

$$\partial Y = \beta_1 \partial X \quad (2.10)$$

Bundan sonra (2.10)-un hər iki tərəfini $\frac{1}{XY} * 100$ ifadəsinə vuraq.

$$\frac{1}{XY} * 100 * \partial Y = \beta_1 \partial X * \frac{1}{XY} * 100$$

$$\frac{\partial Y}{Y} * 100 * \frac{1}{X} = \beta_1 \frac{1}{Y} * \frac{\partial X}{X} * 100$$

$$\frac{\partial Y}{Y} * 100 = \beta_1 \frac{X}{Y} * \frac{\partial X}{X} * 100$$

Deməli, loq-xətti modellərdə izahedici dəyişənin (X) 1 faiz artması ($\frac{\partial X}{X} * 100$ ifadəsi X-dəki faiz dəyişməsinə ifadə edir) şərtində asılı (Y) dəyişən $\beta_1 \frac{X}{Y}$ faiz (elastiklik əmsalı) dəyişəcək ($\frac{\partial Y}{Y} * 100$ ifadəsi Y-dəki faiz dəyişməsinə ifadə

edir). Bu səbəbdən də cədvəl 15.-a əsasən (2.1)-in determinant hissəsinin 1% artması real ÜDM-in 0.087% çoxalmasına gətirib çıxarır.

Cədvəl 11 -dən məlumdur ki, sərbəst dəyişənin etibarlılıq dərəcələri 90%-dən çoxdur. Yəni, modelə daxil olunan dəyişənin əmsalları daha realdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, nağdsız ödənişlərin iqtisadi böyüməyə təsiri iki yolla ölçülmüşdür. Birinci metod nağdsız ödənişlərin iqtisadi böyüməyə təsirini ölçdü və konkret nəticələr əldə etdi.

II metod, nağdsız ödənişlərin istehlaka təsirini təyin etdikdən sonra, 2015-ci ildə ÜDM-nin istehlak, investisiya, dövlət xərcləri və xalis ixracatdakı payını və qeyri-dövriyyə miqdarının artmasından sonra ÜDM-ə təsirini müəyyənləşdirir. istehlak səbəbiylə nağd ödənişlər. hesablanmışdır.

DSK-nin informasiyasına görə, 2015-ci ildə nominal ÜDM 54,352 milyard dollar, istehlak 30,1 milyard manat, investisiya, dövlət xərcləri və 24,252 milyard manat xalis ixracat təşkil edib. Bu rəqəmlər nominal olduğundan, deflyator tərəfindən ayrılmalıdır.

2015-ci il üçün ÜDM deflyatoru 0,912-dir. Nominal ÜDM-i reala çevirmək üçün nominal ÜDM deflyator tərəfindən bölünməlidir. Eyni zamanda, real ÜDM 59,662 milyard dollardır. manat, istehlak 33,051 milyard manat. manat, investisiyalar, dövlət xərcləri və xalis ixrac 26,631 milyard manat təşkil etmişdir. manata bərabərdir. Bundan sonra real istehlak 33.051 milyard rubl təşkil etdi. (2.1) -də təqdim edilən modelin nəticələrinə görə, nağdsız ödənişlərin 0,17% -i istehlaka müsbət təsir göstərir. Bu rəqəm 56.169.700 manatdır ki, bu da real ÜDM-in 0.094 faiz artması kimi qiymətləndirilir.

I metodda nağdsız ödənişlərin miqdarının real ÜDM-ə təsiri praktik olaraq ikinci metodda hesabladığımız nəticə ilə üst-üstə düşdü. Başqa sözlə desək, birinci metoda görə bu göstərici 0,089%, ikinciyə görə 0,093% dəyərləndirilib. Bu, modelin nə dərəcədə etibarlı olmasını sübut edir.

Bundan əlavə, nəticələrin daha real olduğuna dair bir dəlil, Moody's Analytics tərəfindən 2016-cı ildə 70 dövlətin statistik informasiyalarına əsaslanan bir

araşdırmanın elektron ödəmələrin miqdarının 2011-2015-ci illər ərzində 1% artdığını göstərməsidir. İEÖ-də ÜDM-ə 0,08%, İEOÖ-də isə 0,11% -ə müsbət təsir edir. Məlum olduğu kimi, AR üçün nəticə İEÖ və İEOÖ arasındakı rəqəmdir. Bu, əldə edilən nəticələrin etibarlılığını bir daha sübut etdi. Nağdsız ödənişlərin iqtisadi artıma təsirini ölçdükdən sonra aydın olur ki, e-ödənişlərin inkişafı dövlətin iqtisadiyyatının inkişafına birbaşa təsir göstərir. Yəni, nağdsız ödənişlərin artması ölkənin ÜDM-in artmasına və inflyasiyanın azalmasına gətirib çıxarır.

III FƏSİL. İQTİSADİYYATDA NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRİN TƏTBİQİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Beynəlxalq təcrübədə stimullaşdırma və nəzarət tədbirləri

Xərc-gəlir analizini ilk növbədə səmərəli ödəmə metodlarının tapılmasına və həm mikroiqtsadi, həm də makroiqtisadi səmərəliliyi təmin edən ödəmə sistemlərinin tapılmasına yönəltmək məsləhətdir. Səmərəli bir ödəmə sistemi bir məqsəd deyil, həm də milli və beynəlxalq ticarəti stimullaşdırmaq üçün, həm də səmərəli bir maliyyə sisteminin inkişafı və nəticədə bütövlükdə iqtisadiyyatın rifahı üçün zəruri bir şərtədir (Петрова Г.В., 2018).

Nağd ödənişlər əməliyyatların dəyəri və sayı barədə statistik məlumatların toplanmasını çətinləşdirir. Nağd pul “oflayn” ödəniş metodudur və nağd əməliyyat ayrıca qeyd olunmur. Pulu xüsusilə gəlirli edən budur. Bu o deməkdir ki, nağd əməliyyatların ödənişlər üçün istifadə dərəcəsi yalnız dolayı metodlardan istifadə etməklə və ya sorğular nəticəsinə görə toplanan məlumatlara əsasən qiymətləndirilə bilər.

A.T. Kearney konsaltinq şirkətinin apardığı ödəniş sektorunda araşdırmasına görə, dünyanın təxminən 280 milyard illik nağdsız ödənişlərinin üçdə biri Avropada həyata keçirilir və bu say getdikcə artır. Avropa Birliyinin 27 ölkəsində nağdsız əməliyyatların sayı 2015-ci ildəki 70 milyarddan 2019-cü ildə 91 milyarda yüksəldi və orta illik artım nisbəti% 4,5 idi. 2020-ci ilə qədər bu rəqəm 175 milyard əməliyyatı keçdi və böyümə ildə 8% -ə qədər sürətləndi.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələrində nağdsız ödənişlərin yayılması "kənüllü" olaraq, yəni nağd ödənişlərə dair qanunvericilik məhdudiyyətləri olmadan və "məcburi" olaraq, oxşar məhdudiyyətlərin tətbiqi ilə baş verə bilər. Üstəlik, bütün ölkələr bunları tətbiq etməyə hazırlaşmır, bunu həm bu tədbirlərin ölkə konstitusiyasına zidd olması ilə, həm də iqtisadiyyatda nağdsız ödənişlərin geniş yayılması səbəbindən bu ehtiyacların olmaması ilə izah edirlər. Bundan əlavə, nağd dövriyyəni məhdudlaşdıran ölkələr də var (Швандар К.В., 2019).

Xüsusilə, İspaniya, Almaniya, Avstriya, Finlandiya, Sloveniya, Litva, Malta, Kipr, İsveç kimi ölkələrdə heç bir məhdudiyyət yoxdur.

Digər ölkələrdə nağd hesablaşmalarda az və ya çox ciddi məhdudiyyətlər mövcuddur. Beləliklə, Danimarkada nağd ödənişlərdə müəyyən bir məbləği keçməməsi halında heç bir məhdudiyyət yoxdur. Buna baxmayaraq, satıcı alış qiymətinə görə ƏDV və digər vergilər ödəmədiyi təqdirdə istehlakçı satıcı ilə birlikdə məsuliyyət daşıyacaqdır. Bu, nağd şəkildə ödənilən hər hansı bir mal və ya xidmətin alış qiymətinin 10.000 DKK-nı (ƏDV daxil olmaqla) aşması hallarına aiddir - bu, təxminən 1340 avrodur. İstehlakçı alış üçün elektron ödəmə yolu ilə ödəyə bilmirsə, satın alma barədə vergi orqanlarına məlumat verərsə, ortaq məsuliyyətdən azad edilir.

İngiltərədə, 5 funt sterlinq, 10 funt sterlinq, 20 funt sterlinq və 50 funt sterlinqlik əsli naslar İngiltərə və Uelsdə istənilən məbləğdə istifadə edilir və qanuni ödənişdir, lakin Şotlandiya və Şimali İrlandiyada bu belə deyil. 1, 2, 5 funt sterlinqlərə gəldikdə, heç bir məhdudiyyət qoyulmadan qəbul edilir, 20, 25 və 50 pens nominallı sikkələrin qəbulu isə 10 funt sterlinqlə məhdudlaşır və 5 və 10 penslik sikkələr 5 funt sterlinqlə məhdudlaşır.

Belçikada 3.000 avro limit 2014-cü ilin yanvar ayında tətbiq olundu. Bu, yalnız malların alınması ilə deyil, həm də əmlak agentinin, İKT üzrə məsləhətçinin xidmətləri kimi xidmətlər üçün də tətbiq olunur. Əvvəllər daşınmaz əmlak dəyərinin yalnız 10% -i nağd şəkildə ödənilə bilirdi. 2014-cü ilin yanvar ayından bəri daşınmaz əmlakın alınması üçün bütün nağd ödənişlər qadağandır. Notarius və ya daşınmaz əmlak agentləri və bəzi digər satıcılar qanuna hörmət etmədiyi təqdirdə səlahiyyətli orqanlara məlumat verməlidirlər. Cinayətkarların ödəməli olduqları cərimələr 250 ilə 225.000 avro arasında ola bilər.

Fransada, bu ölkənin vergi rezidentləri üçün də 3.000 Avro (istehlakçı rolunu oynayan qeyri-rezidentlər üçün 15.000 Avro, satıcı olaraq 3.000 Avro) təşkil edir. Əməliyyat məbləği bu həddən aşağı olduğu müddətdə tacir ödəməni nağd şəkildə (həm sikkələrdə, həm də əskenaslarda) qəbul etməlidir. Bununla birlikdə, məhsulun

və ya xidmətin qiyməti banknotun dəyərindən xeyli aşağı olduqda, 50-dən çox sikkəni, habelə müəyyən əskinaları qəbul etməkdən imtina edə bilər. Bundan əlavə, satıcı zədələnmiş və ya ləkələnmiş əskinaları, xüsusən təhlükəsizlik nişanları oxuna bilmirsə, qəbul etməkdən imtina edə bilər.

İspaniyada 19 Noyabr 2012-ci ildən etibarən, ölkə sakinləri üçün nağd ödəniş limiti 2500 Avro, qeyri-rezidentlər üçün 15.000 Avrodur. Məbləğ müəyyən edilmiş limitdən yüksəkdirsə (hər bir halda), ödəniş bank vasitəsi ilə həyata keçirilməlidir. Bu qanuna əməl etməməyə görə cəza ümumi transfer məbləğinin 25% -i qədər ola bilər. Qanunun bu müddəası istehlakçılar ilə satıcılar arasında nağd ödənişlərə şamil edilir. İstehlakçılar öz aralarında ödənişlər edərlərsə, qanunun məhdudlaşdırıcı norması bu cür əməliyyatlara şamil edilmir.

İtaliyada 6 dekabr 2012-ci ildən etibarən 999.99 avroya qədər nağd ödəmələrə icazə verilir. 1000 avro və ya daha yüksək bir ödəmə ödəmək üçün debet kartlarından, kredit kartlarından, köçürülə bilməyən çeklərdən və ya bank köçürmələrindən istifadə edilməlidir. Cərimələr 3000 avrodan başlayır və ödənilən məbləğin 40% -ə qədərdir. 1 yanvar 2014-cü il tarixindən etibarən kirayə (tətil evləri daxil olmaqla) kimi ödənişlər, məbləğindən asılı olmayaraq nağd şəkildə ödənilə bilməz.

Beləliklə, yuxarıdakı nümunələr müxtəlif tədbirləri və hər bir ölkənin tətbiq etdiyi bir çox kombinasiyanı nümayiş etdirir. Bu, milli xüsusiyyətlərə sahib olan nağd ödənişlərə qoyulan məhdudiyyətlər üzərində müxtəlif hüquqi tənzimləmə və nəzarət mexanizmlərinin fəaliyyətini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Ancaq bu cür məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsinin səbəbləri bütün ölkələr üçün ortaqdır (Швандар К.В., 2019). Əsas iki hədəf gözlənilir: kölgə iqtisadiyyatının miqdarının və təsirinin azalması və vergidən yayınma ilə mübarizə. Məhz bu səbəblər bir çox ölkənin dövlətlərini nağdsız ödənişləri dəstəkləməklə yanaşı, nağd ödənişləri də qanunvericilik səviyyəsində məhdudlaşdırır, bu məhdudiyyətlərin həyata keçirilməsinə nəzarət mexanizmi tətbiq edir və pozuntularına görə cəzalar tətbiq edir.

3.2. Azərbaycanca hazırki nağdsız hesablaşmaların təkmilləşdirilməsi istiqlamətləri

Azərbaycanda nağdsız ödənişlərə keçid mərhələli şəkildə həyata keçirilir. 2016-cı ilin sonunda Azərbaycan parlamenti "Nağdsız ödənişlər haqqında" qanun qəbul etdi. Qəbul edilən qanuna görə, 2017-ci ildən bəri Azərbaycanda ticarət və ictimai iasə kimi sahələrdə fəaliyyət göstərən iri sahibkarlar üçün nağd ödənişlər aylıq 30 min AZN-dək məhdudlaşdırılır. Onu da qeyd edək ki, bu məhdudiyyət 12 ay ərzində aylıq dövriyyəsi 200 min manatı keçən sahibkarlara aiddir. Vergi ödəyicilərinin qalan hissəsi üçün bu limit ayda 15 min AZN-dir.

Eyni zamanda, qəbul edilmiş qanuna görə, 12 ay ərzində aylıq dövriyyəsi 200 min manatı keçən böyük müəssisələrin işçiləri nağdsız əmək haqqı almalıdırlar. Bu qanun pozulursa, qaydanı pozanlar müəyyən bir sanksiya ödəməlidirlər, bunun miqdarı belədir: əməliyyatların 10%-i, pozuntu ikinci dəfə edildiyi təqdirdə, bu cəza 20 %-i, üçüncü dəfə və daha çox - 40 %-i olaraq tətbiq edilir.

8 dekabr 2016-cı il tarixində xaricdəki valyuta köçürmələri üçün "Azərbaycan sakinləri və qeyri-rezidentləri tərəfindən xarici valyuta əməliyyatlarının aparılması Qaydaları" da qüvvəyə mindi. Bu qaydalar fiziki şəxslər (rezidentlər və qeyri-rezidentlər) tərəfindən bank hesabı açılmadan xarici valyutada həyata keçirilən köçürmələrdə məhdudiyyətlərə toxunur.

Beləliklə, bu qaydalara əsasən, 8 dekabr tarixindən etibarən fiziki şəxslər (rezidentlər və qeyri-rezidentlər) xarici valyutada (bank hesabı açmadan) gündə 1000 ABŞ dollarından (ekvivalenti) çox olmayan və ayda 10.000 ABŞ dollarından (ekvivalenti) çox olmamaq şərtilə xarici valyuta ilə pul köçürə bilərlər. 1000 dollardan yuxarı bir məbləğ göndərmək lazımdırsa, bank hesabı açmaq məcburidir.

Bu qanunun qüvvəyə minməsindən əvvəl limit 30 min dollar idi. Qeyd edək ki, sakinlər fərdi şəxslər yaxın qohumlarına pul köçürdükdə limit ayda 10 min dollardan çox deyil, lakin gündəlik limit yoxdur. Yaxın qohumlar ər / arvadın valideynləri, baba, nənə, nəvə, övlad, övladlığa götürülmüş uşaq, qardaş və ya bacı

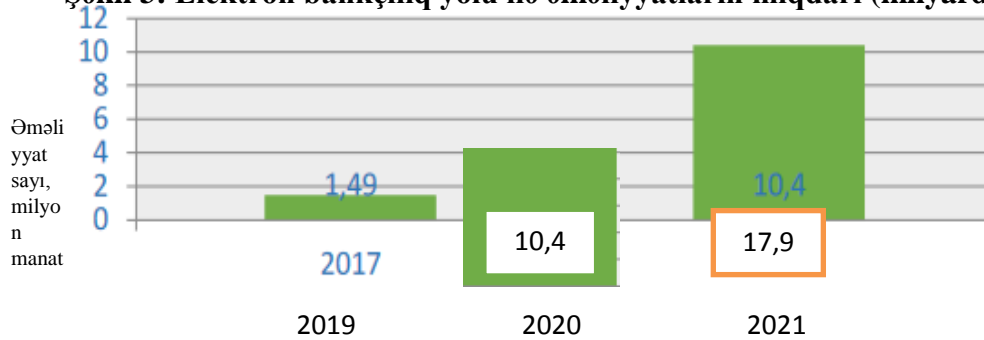
deməkdir. Pul köçürmək üçün yaxın qohumlarla yaxınlıq əlaqəsini təsdiqləyən bir sənəd verilməlidir.

Bu miqdarda vəsait əvvəllər bir fiziki şəxs (rezident və ya qeyri-rezident) tərəfindən Azərbaycana nağd şəkildə gətirilmişsə və ya bu məbləğ onun bank hesabına köçürülmüşsə, xarici valyutada xarici valyuta köçürməsində hesab açılmadan xaricdən pul köçürmə sistemləri vasitəsi ilə şəxsin adına vəsait alındığı təqdirdə heç bir məhdudiyyət yoxdur. Bu cür köçürmələr üçün yenidən əvvəlki əməliyyatları təsdiqləyən sənədlər tələb olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda artıq onlayn mağazalar mövcuddur ki, bu da öz növbəsində malların onlayn ödənişi və satın alınması imkanı yaradır və bu da nağdsız ödəniş sisteminin inkişafına təkan verir. Bu sistemin inkişafı və geniş tətbiqi üçün Vergilər Nazirliyi mühüm layihələrdən birini - Asanİmza mobil rəqəmsal imzasının tətbiqi layihəsini həyata keçirmişdir. Bu layihə nağdsız hesablaşma sisteminin inkişafında mühüm rol oynadı.

Bunun sayəsində insanların hesablaşmalar zamanı nağdsız üsulla hesablaşmalar etməsi daha rahat olmuşdur. Xidmətlərə görə ödəmə banka getmək və növbədə durmaq məcburiyyətində deyil, başqa sözlə, nağdsız ödəniş istifadəçiləri getdikcə artır. Bunu aşağıda göstərilən məlumatlar da təsdiq edə bilər

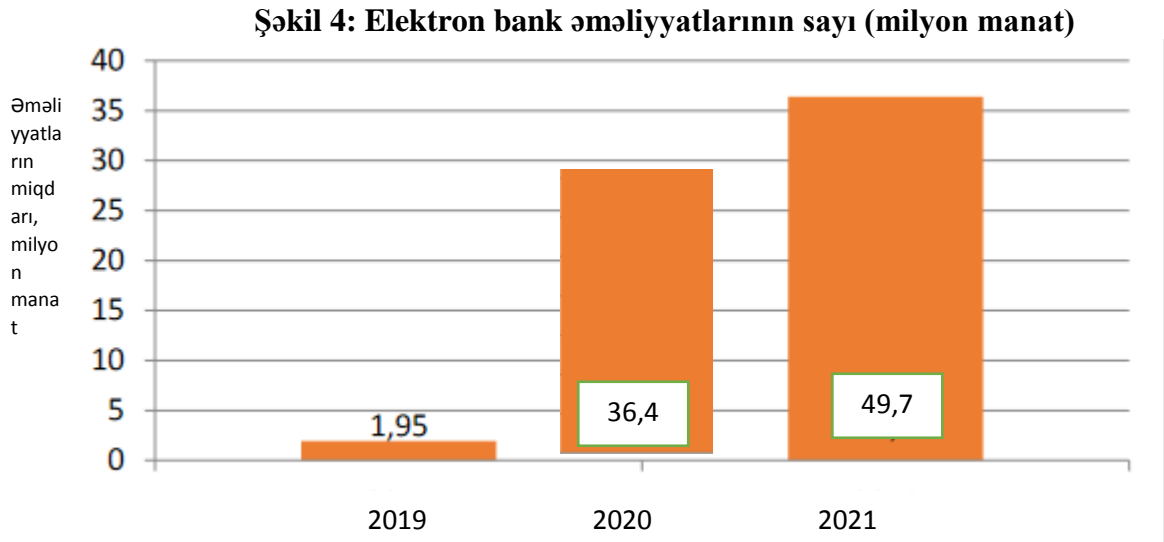
Şəkil 3: Elektron bankçılıq yolu ilə əməliyyatların miqdarı (milyard manat)

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı,
<https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators> 01.01.2020 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Asanİmza layihəsinin icrası sayəsində onlayn və mobil bankçılıq inkişaf etməyə başladı və öz növbəsində onlayn və mobil bankçılığın inkişafı nağdsız ödəniş sisteminin istifadəsinin genişlənməsinə səbəb oldu.

Asanİmza layihəsi qısa müddətdə populyar oldu və bunun səbəbi rahat Asanİmza mexanizmi idi.

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı,
<https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators> 01.01.2020 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Elektron bankçılıq yolu ilə həyata keçirilmiş əməliyyatların miqdarı, eləcə də əməliyyatların sayı barədə məlumat verən qrafiklərdən görüldüyü kimi, Azərbaycanda elektron bank xidmətlərindən istifadə 2019-2020-ci illərdə artmışdır. Beləliklə, 2020-ci ildə elektron bankçılıq yolu ilə aparılan əməliyyatların miqdarı 36,4 milyard AZN təşkil edib, bu rəqəm 2019-cu illə müqayisədə 18,7 dəfə artıb. 2020-ci ildə elektron bank xidmətləri vasitəsi ilə əməliyyatların sayı 10,4 milyon əməliyyat təşkil edib, 2019-cu ildən bu yana 7 dəfə artım var. 2019-cu il ilə müqayisədə 2020-ci ildə müşahidə edilən kəskin artımdan sonra, 2021-ci ildə də bu artımın yüksələn tempə irəliləməsi gözlənilir.

Eyni zamanda, AMB-nin hesablarına əsasən, ödəmə kartları ilə əməliyyatların ən böyük hissəsi dəqiq hesablaşma aparmaq üçün pul vəsaitlərinin

nağdlaşdırılmasına düşür. AMB-a görə, 2021-ci ildə Azərbaycanda nağdsız ödənişlərin illik miqdarı təqribən 17 milyard manata çatacaq.

AMB-nin təqdim etdiyi məlumatlara əsasən, 2020-ci ilin yanvar-iyul ayları ilə 2019-cu ilin yanvar-iyul ayları arasında Azərbaycanda bankomat və POS terminallar vasitəsilə ödəniş kartlarının dövriyyəsində də 23,2% artım var. 2010-ci ilin yanvar-iyul aylarında bankomat və POS terminallar vasitəsilə ödəniş kartlarının dövriyyəsi 11,46 milyard AZN təşkil etmişdir. (Security of non-cash payment system, 01.01.2021)

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2018-2020-ci illərdə rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi məqsədilə dövlət proqramını təsdiqlədi. Həmin proqramda ölkə iqtisadiyyatının şəffaf olması üçün sahibkarların mülkiyyət hüquqlarının və müqavilə hüquqlarının tam təmin edilməsi, səmərəli bazarların yaradılması, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılması lazım olduğu qeyd edilir.

Bu proqramın icrası nəticəsinə görə nağdsız ödənişlərin payının 7% artdı və proqram eyni zamanda Azərbaycanda nağd ödənişlərin payının 74-dən 40% -ə enməsinə səbəb oldu.

Proqramda bank sektorunun inkişafına, bütün bölgələrdə bank xidmətlərinin əlçatanlığının təmin edilməsindən, sahibkarlara və xalqa ucuz və keyfiyyətli bank xidmətlərinin göstərilməsindən, bu sektorda rəqabətin artmasından, aktiv pul bazarının yaradılmasından, habelə yaranmasına səbəb olacaq tədbirlərdən də bəhs olunub.

Azərbaycanda dövlət tərəfindən aparılan islahatlar nəticəsinə görə nağdsız ödənişlərin populyarlığında və bank hesablarının sayında artım müşahidə olunur.

Dünyada nağdsız ödənişlərin ən geniş yayılmış növü onlayn alış-veriş etmək üçün çox asan olan kartlardır.

Ancaq təəssüf ki, Azərbaycanda vətəndaşların əksəriyyəti kartdan pul çəkməyə və nağd şəkildə əməliyyatlar aparmağa üstünlük verirlər.

Nağdsız əməliyyatlar payının artırılması, pul vəsaitlərinin hərəkətini təmin etmək üçün xərclərdən qənaət etməyə kömək edir. Nağd pul nişanları bir ölkədə inflyasiya nisbətinə nəzarət edə bilər. Nağd pul iqtisadiyyatda yüksək paya sahib olsa da, inflyasiya yüksək ola bilər.

Nağdsız xərclərdən istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün vacib addımlardan biri də paytaxt nəqliyyatında səyahət üçün əmək haqqı kartlarından istifadə edilməsidir. Bunun üçün ilk növbədə banklar təşəbbüs göstərməli, eyni zamanda kartlardan istifadənin təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Paytaxtın avtobuslarında Kart oxuyucular, başqa sözlə, təmassız PayPass ödənişləri ilə ödəniş etmək üçün şərait yaradan oxuyucular quraşdırılır. Bu səbəbdən PayPass və ya PayWave texnologiyasından istifadə edərək təmassız ödənişlərə başlamaq üçün MasterCard və Visa ilə, həmçinin bankla razılaşma tələb olunur. PayWave texnologiyasına sahib kartlar Visa ödəmə sistemi və PayPass texnologiyası ilə MasterCard tərəfindən buraxılır. Ancaq kartların işləmə prinsipi eynidir. Bu kartlar bir toxunuşla ödəməyə imkan verir. (https://ru.baku.ws/hot_news, 2020)

Bir çox banklar tərəfindən nağdsız ödənişlərin həyata keçirilməsinə həvəsləndirmə aksiyaları və təşviqedicilərdən istifadələr həyata keçirilir.

Məsələn, Kapital Bank tərəfindən həyata keçirilən "Hearts" ("Ürəklər") proqramını misal gətirmək olar. Bu müsabiqə BirBank istifadəçiləri üçün keçirilir. Müsabiqədə iştirak etmək üçün istifadəçilər hesablamalarını nağdsız metodla aparmalıdırlar, yəni kartlar vasitəsilə həyata keçirməlidirlər. Beləliklə, həyata keçirilən hər əməliyyatda müəyyən sayda "Ürək" yığırlar. İstifadəçilər daha sonra yığıqları bonusları müxtəlif hədiyyələrə dəyişə bilərlər. Bu proqramda, Kapital Bank kartlarından başqa, BirBanka qeydiyyatdan keçmiş digər bankların kartları da etibarlıdır.

Ödəniş sistemlərində başgicəlləndirici sürətlə istehsal olunan yeni sistemlərdən, rəqəmsal həllərdən, iş birliklərindən və texnologiyalardan bəhs etdiyimiz zaman, bu inkişafı izləməyin özü də bir vəzifə halına gəlmiş bir

dövrdayik. Bəs bundan sonrakı dövrlərdə ödəniş sistemləri baxımından bizi nələr gözləyir?

Azərbaycanda rəqəmsal ödənişlərin idarəsi prosesində rəqəmsal ödənişlərin artdığı günümüzdə saxta əməliyyatların aşkarlanması da o qədər vacibdir. Süni intellektin (AI) və maşın öyrənmənin fırladaçılığı aşkarlama sistemlərinə daxil edilməsinin rəqəmsal ödəniş sənayesi üçün transformasiyaedici bir dəyişiklik olacağı proqnozlaşdırılır. Süni Zəkanın gücü ənənəvi qayda əsaslı saxtakarlıq aşkarlama sistemlərinə rahatlıq və daha yüksək dəqiqlik gətirən özünü öyrənmə qabiliyyətindədir. Bu, saxtakarlığın aşkarlanmasını fərdiləşdirmək deməkdir. Süni Zəkanın davranış biometri ilə daha sabit bir quruluşa çevriləcəyi düşünülür. Başqa sözlə, əməliyyat və cihaz əsaslı məlumatların yanında ekrandakı ağıllı cihaz tutma və ya barmaq sürüşmə hərəkətləri kimi xüsusi və unikal fərdi məlumat nöqtələri fırladaçılığı aşkarlama modellərinə cihazın hər hansı bir "anormal" istifadəsini qiymətləndirməyə və təhlili daha da fərdiləşdirməyə imkan verəcəkdir.

Rəqabət yaxşıdır, amma rəqabət uzun müddətdə daha yaxşıdır. Bir ekosistemin davamlılığını və dayanıqlılığını təmin etmək və standartlarını müəyyən etmək üçün aktyorların bir-biri ilə əməkdaşlıq etməsi qaçılmazdır. Əslində Visa, MasterCard, Amex və Discover kart sxemləri bu yaxınlarda daha sürətli və etibarlı bir onlayn alış-veriş təcrübəsi üçün EMV Secure Remote Commer (SRC) standartını elan etdi. Məhz bu standartın ölkəmizdə tətbiqi rəqəmsal ödənişlərin lazımi səviyyədə inkişafına zəmin yaradacaqdır. Fintech, kart sxemləri və Bank əməkdaşlıqları və yeni iş modelləri də 2021-ci ildə tez-tez oxuyacağımız xəbərlərdən olacaq. Ödənişlər və hesab paylaşımı Fintech və Banklar arasındakı əməkdaşlığın əsasını təşkil edir.

Hər cihaz bir ödəmə qəbuledicisi ola bilər və hər kəs bir operator ola bilər. Portativ kart oxuyucular, mobil POS (mPOS), NFC terminallar, QR kod oxuyucular sayəsində zamandan və məkandan asılı olmayaraq ödəmələr etmək ölkəmizdə geniş yayılacaq ödəmələr arasına girəcək. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda müştərilərin 61%-i maliyyə hesablarını üçüncü şəxslərə açmağı

düşünür və 23%-i, bank mobil tətbiqetmələrindən daha çox, ödəniş məlumatlarını tək bir yerdən görməyə imkan verən rəqəmsal cüzdan həllərinə üstünlük verirlər. Açıq bank dövrü ilə standartlaşdırılmış xidmətlər arasında daha yaxşı bir müştəri təcrübəsi təklif etmək, rəqabət üstünlüyü qazandıracaqdır.

1994-cü ildə Yaponiyada hazırlanmış QR (Quick Response) Kodundan bu gün Çin, Hong Kong və Sinqapur kimi ölkələrdə geniş istifadə olunur. İş o yerə çatıb ki, 2018-ci ilin sentyabr ayında Sinqapur "Hong Kong Common QR Code (HKQR)" və Avqust 2018-da Sinqapur "Singapore Quick Response Code (SGQR)" adlı ödəmələrdə istifadə ediləcək QR standartlarını elan etmişdir. Bu şəkildə kiçik müəssisələr statik bir QR kodu ilə də ödəniş ala bilərlər. QR-nin istifadəsinin 2020-ci illərin ortalarına doğru Azərbaycanda inkişaf etdirilməli sahələrdən biri hesab edilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nəsillər arasındakı fərqin artdığı bir həqiqətdir. Z nəslinin də öz xüsusiyyətləri var. Bu nəslin ən dominant xüsusiyyətləri, doğulduqları zaman texnologiya ilə dünyaya gəlmiş kimi asanlıqla uyğunlaşa bilmələri, çox sayda stimulla böyümələri səbəbiylə orta diqqət müddətinin bir-neçə saniyə səviyyəsində olması və fərdiləşdirilmiş xidmətə üstünlük vermələridir. Mərkəzi Bankın apardığı araşdırmaya görə Z nəslinin 68% -i ani ödənişlərə üstünlük verir və 30% -i ödənişləri sosial mediada paylaşmağı sevir. Buna görə maliyyə qurumları bu üstünlükləri nəzərə alan məhsullara diqqət yetirəcəklər (<https://www.cbar.az/>).

AR Prezidentinin 2018-ci il 26 sentyabr tarixində olan Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “2018-2020-ci il tarixlərində Azərbaycanda Rəqəmsal Ödənişlərin Genişləndirilməsi Dövlət Proqramı”nda nəzərdə tutulmuş olan tədbirlərin icrası çərçivəsində ödəmə sistemlərinin ödəmə xidmətləri təminatçıları aktiv bazar iştirakçılarına çevrilir və diqqət mərkəzindədirlər.

Mərkəzi Bankın məlumatlarına görə, bu yöndə həyata keçirilmiş tədbirlərin davamı olaraq, fintech (maliyyə texnologiyaları) nümayəndələri ilə daha bir video görüş keçirilmiş. Yerli və beynəlxalq ödəmə xidmətləri bazarının inkişafındakı

mövcud meyillər, nağdsız ödənişlərin stimullaşdırılması və maliyyə savadlılığının artırılması tədbirləri, həmçinin "Ödəniş xidmətləri və ödəniş sistemləri haqqında" qanun layihəsi genişlənmədə mühüm rol oynayacaqdır.

Görüşlər zamanı bu qanunun Azərbaycanda rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsində ödəmə və digər fintech təşkilatların fəal iştirakı üçün hüquqi əsas olacağı qeyd edildi. Beləliklə, qanun layihəsi qəbul edildikdən və sonrakı məhkəmə proseslərindən sonra bu təşkilatların göstərdiyi xidmətlərə təsirli bir tənzimləmə və nəzarət sistemi tətbiq ediləcəkdir. Eyni zamanda, rəqəmsal ödəmə texnologiyaları və yenilikçi həllər sahəsində tənzimləmə testi təcrübəsinin yayılması üçün tədbirlər görülməkdir. Beləliklə, Azərbaycanda rəqəmsal ödənişlərin ekosisteminin genişləndirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətlər davam edəcəkdir.

3.3. Azərbaycanda rəqəmsal ödənişlərin inkişafı kontekstində bankların maliyyə resurslarının gücləndirilməsi perspektivləri

Bu yaxınlarda dövlət başçısı "2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal Ödənişlərin Genişləndirilməsi Dövlət Proqramı" nı təsdiqlədi. Bu sənəd əslində vətəndaşlar, sahibkarlıq subyektləri arasında nağdsız ödənişlərə marağın daha da artırılması və onların dövlət strukturlarında həyata keçirilməsi, nağd pul dövriyyəsinin miqdarının minimuma endirilməsi üçün həyata keçirilməsi planlaşdırılan əsas mərhələləri və tədbirləri özündə cəmləşdirdi. Eyni zamanda, proqramda təsvir olunan layihələrin hər birinin əsas məqsədi bank sektorunun maliyyə mənbələrinin gücləndirilməsidir. Bəlkə də spesifikliyinə görə "rəqəmsal ödənişlər" terminini anlamaq çətindir və buna görə bunun izah etdiyini izah etmək ... Ancaq sənədin özü bu barədə daha əlçatan bir formada deyir.

Dövlət Proqramının strateji məqsədi vətəndaşlar, sahibkarlıq subyektləri və dövlət qurumları arasında həyata keçirilən nağdsız ödəniş növünün genişləndirilməsi, nağd ödəniş sisteminin minimuma endirilməsi və bununla da bank sektorunun resurs bazasının genişləndirilməsidir. Və bu ifadəni daha da

aydınlaşdırmaq üçün bütün metro stansiyalarının girişində, o qədər də böyük olmayan supermarketlərdə və hətta yol boyu səkilərdə quraşdırılmış bölmələri xatırlayaq. Bu cür terminallar vasitəsilə bir çoxumuz uzun müddətdir kommunal xidmətlər üçün ödəmələr edirik, balansı bir mobil telefonda doldururuq və hətta vergi ödəməyi və bir çox digər maliyyə əməliyyatlarını həyata keçiririk. Hamısına bank hesablarından keçən rəqəmsal ödənişlər deyilir. Ödəniş istifadə olunan elektrik enerjisi borcunu ödəmək üçün edilmişdirsə, pul bankdan elektrik enerjisi paylayan dövlət quruluşunun hesabına keçir və sahibkar vergini ödəmişdisə, bu halda pul rəqəmsal formada axır bank hesabları kanalları vasitəsilə vergi daxilolmaları şəklində dövlət büdcəsinə. Buna görə də Dövlət Proqramı nağdsız ödəniş formasını gücləndirməklə yanaşı, ilk növbədə yerli bankların maliyyə dayanıqlığını gücləndirməyi hədəfləyir, çünki bu cür əməliyyatların miqdarındakı artımdan daha çox qazanmağa imkan verəcəkdir.

Təbii ki, rəqəmsal ödənişlərdən bəhs etdiyimiz üçün yeni Dövlət Proqramı dekabr ayında qüvvəyə minən "Azərbaycan Respublikasında Telekommunikasiya və İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" ndə nəzərdə tutulmuş tədbirlər nəzərə alınaraq hazırlanmışdır. 2016.

Ancaq eyni zamanda sənədin son istiqaməti nəzərə alınaraq, orada göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsinin əlaqələndirilməsi Azərbaycan Mərkəzi Bankına həvalə edilmişdir ki, bu da hər il gedişat barədə ölkə Prezidentinə məlumat verməli olacaqdır. aparılan işlərin. Eyni zamanda, Mərkəzi Bankın özünün tələbi ilə tədbirlərin həyata keçirilməsinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinə həvalə olunur. Hökumət rəqəmsal ödənişlər sahəsində xidmətlərin institusional və hüquqi bazasını necə gücləndirəcək, tətbiq dairəsini, keyfiyyətini və əhatə dairəsini genişləndirəcək və ən əsası bunları kütləvi hala gətirəcək?

Nəzərdə tutulan tədbirlər siyahısına keçməzdən əvvəl Azərbaycanda bu sahədə artıq görülən işlərin üzərində dayanaq. Bu, bu Dövlət Proqramının mənzərəni dəqiq nədən və hansı sosial-iqtisadi islahatların konkret nöqtəsindən

başladığını daha aydın təsəvvür etməyimizə kömək edəcəkdir. Yeri gəlmişkən, bu səbəbdən adında “rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi” sözlərini ehtiva edir, çünki hələ 2016-cı ildə Azərbaycan artıq “Nağdsız ödənişlər haqqında” qanun qəbul etmişdi, burada rəqəmsal ödəmələrin həyata keçirilməsinin imkanları, ödəniş növləri açıq şəkildə müəyyənləşdirilmişdi yalnız nağdsız formada edilməlidir. Bir ay ərzində və daha çox ödəniş üçün ödənişlərin maksimum səviyyələri də müəyyən edilmişdir. Dövlət başçısı adından bu istiqamətdə bütün işlər bir sıra digər dövlət strukturları ilə birlikdə həyata keçirən Mərkəzi Banka həvalə edildi. Beləliklə, bir anda bir neçə yeni layihə meydana çıxdı və daha əvvəl təqdim olunan bəzi layihələr təkmilləşdirildi.

Məsələn, bu şəkildə yaradılan Milli Ödəniş Sistemi iki əsas sistemə əsaslanırdı - AZİPS (real vaxtda banklararası pul köçürmələrinə imkan verir) və XÖHKİS (elektron daşıyıcılar vasitəsilə kiçik və təkrarlanan ödənişlərin həyata keçirilməsini asanlaşdırır və klirinq əməliyyatlarının inkişafına kömək edir) bank sistemində). Xarici müdaxilələrdən, daha sadə bir şəkildə, xaricdən gələn kiber hücumlardan nağdsız ödəmələrin və pul köçürmələrinin daxili sistemlərini təmin etmək üçün, 2015-ci ildə beynəlxalq SWIFT platformasından əlavə, AZİPS də fəaliyyət göstərməyə başladı Azərbaycanın Yerli Telekommunikasiya Şəbəkəsi. Ölkənin əsas bankı tərəfindən hazırki texnologiyaya və arxitekturalara malik olan Milli Ödəniş Sisteminin yaradılması nəticəsinə görə son on ildə ölkədə nağdsız dövriyyənin miqdarı xeyli artdı. 2003-cü ildən bu yana nağd pulun ümumi pul kütləsindəki payı yüzdə 20 azaldı. 2013-cü il ərzində elektron Milli Ödəniş Sisteminin infrastrukturunu vasitəsilə ödənişlərin miqdarı ümumi daxili məhsulla müqayisədə 2,3 dəfə çox olmaqla 128 milyard manat təşkil etmişdir. Artıq keçən il, Milli Ödəniş Sistemindən keçən əməliyyatların miqdarı 210,2 milyard manat təşkil edərək son beş ildə 77% artım nümayiş etdirdi.

Verilən tapşırıqları yerinə yetirmək və vergi gəlirlərini, rüsumları, kirayə və digər büdcə ödənişlərini nağdsız ödənişlər yolu ilə təmin etmək üçün Mərkəzi Bank, Hökumət Ödəniş Portalı yaratmaq üçün daha bir ixtisaslaşmış layihə də

həyata keçirdi. Beləliklə, ölkənin beş bələdiyyə xidmətinin və yeddi dövlət qurumunun bütün daxili informasiya sistemi vahid elektron portala birləşdirildi. Yuxarıda deyilənlərin hamısını nəzərə alaraq əminliklə deyə bilərik ki, 2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal Ödənişlərin Genişləndirilməsinə dair Dövlət Proqramı bu sahədə hər hansı bir yeni işin başlanğıcı deyil, onsuz da məntiqi davamıdır həyata keçirilən proqramlar və layihələr. Sənəddə müəyyən edilmiş tədbirlərin sürətləndirilməsi üçün hər birinin özünəməxsus hədəfləri olan üç əsas istiqamət müəyyən edilmişdir. Məsələn, "məqbul tənzimləmə şərtlərinin yaradılması" rəqəmsal ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün xüsusi mexanizmlərin istifadəsinə, bazar aktyorları arasında qarşılıqlı etimadın gücləndirilməsinə və buna görə bütün iqtisadiyyatın şəffaflığının artırılmasına əsaslanır.

Öz növbəsində "maliyyə bazarının inkişafı" bank sektorunu yenidən canlandırmağa və rəqabəti artırmağa, pul bazarının daha da inkişaf etdirilməsinə və yeni, yenilikçi və nisbətən ucuz bank xidmətlərinin meydana çıxmasına yönəldilmişdir. Və nəhayət, üçüncü cəhət "maliyyə daxilliyini gücləndirmək" kimi göstərilmişdir və çox güman ki, son söz bunun üçün əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş hədəflərlə göstəriləndiyi kimi "çox daxilolma" və ya "çoxpilləli" kimi başa düşülməlidir: bank xidmətləri göstərmək kütləvi xüsusiyyətlərindən məhrum bölgələrdə mövcuddur. rəqəmsal ödənişlər üçün bir infrastrukturun formalaşdırılması və maliyyə savadlılığının artırılması və bu sahədə yeni imkanlar barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılması. Yuxarıda deyilənlərin hamısını konkretləşdirsək, Dövlət Proqramında, əlbəttə ki, müəyyən tapşırıqların icrası üçün dəqiq tarixlər var, tədbirlərin özləri və onların icrasına cavabdeh olan dövlət strukturları müəyyənləşdirilib. Məsələn, aydındır ki, bu sistemin əsas istifadəçiləri, yəni sahibkarlıq subyektləri paralel inkişaf etmədən ödəmə sistemini inkişaf etdirmək sadəcə mənasızdır və bu səbəbdən də proqrama kiçik və orta inkişafa təkan verən bir maddə daxildir. sənaye klasterləri yaratmaq və Rəqabət Məcəlləsini inkişaf etdirməklə ölçülü müəssisələr.

Vergi sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından vergitutma proseduru sadələşdiriləcək və vergi yükü optimallaşdırılacaq, vergi yoxlaması və hesabat vermə səmərəliliyi artırılacaq və sadələşdirilmiş vergi sistemindən tədricən keçid imkanı əlavə dəyər vergisi (ƏDV) tutma sistemi təhlil ediləcəkdir. Təbii ki, rəqəmsal ödəmə sisteminin böyük bir istifadəçisi, digər şeylər arasında fərdi olmayan vətəndaşlardır. Onların bu cür ödəmə sistemlərinə keçid marağını artırmaq üçün, xüsusən də şəffaf bir ödəniş sistemində keçid üçün tədbirlər hazırlanması nəzərdə tutulur. İşə qəbulun sənədləşdirilmədiyi və daha rəsmi olduğu sahələrdə minimum əmək və əmək haqqı standartları inkişaf etdiriləcəkdir. Əlbətdə ki, təbliğat kampaniyaları tezliklə insanlara yığmaq və ən əsası gələcəkdə müəyyən pensiya məbləğlərini təyin etmək üçün şəffaf rəqəmsal əmək haqqı sistemində keçməyin vacibliyini izah etməyə başlayacaq. Həmçinin, maliyyə bazarında, məsələn, market meykerləri üçün bazarın inkişafı, banklararası pul köçürmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və qiymətli kağızlar bazarının dərinləşdirilməsi baxımından xeyli iş aparılması gözlənilir.

Bununla birlikdə, sonuncu planda, bazarın özünün tam inkişafına töhfə verməsi çətin olan yalnız banklararası repo əməliyyatlarına diqqət yetiriləcəkdir. Ümumiyyətlə, Dövlət Proqramı sektor xarakterli bir neçə bu cür tədbirləri nəzərdə tutur və bunların hər biri mühüm sosial-iqtisadi sahəni əhatə edərək rəqəmsal ödəniş praktikasının tətbiqi, tətbiqi və ya stimullaşdırılmasına yönəlmişdir. Adından da göründüyü kimi rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üçün dövlət proqramı qısamüddətlidir. Bununla birlikdə, orada qoyulmuş tədbirlər, bir tərəfdən, əvvəlki illərdə bu istiqamətdə aparılan nəhəng işləri davam etdirəcək, digər tərəfdən bu sahədə gələcək tədbirlərin təməlini qoyacaqlar. Hamısı, ilk növbədə, ölkə iqtisadiyyatında şəffaflığın artırılması, vergidən yayınma hallarının azaldılması, bank sektorunun yaxşılaşdırılması, işəgötürənlə işçilər arasında maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi və s. Ümumiyyətlə, bütün bunlara müvəffəqiyyəti hər birimizdən asılı olan bazar iqtisadiyyatına keçid deyilir.

3.4. Dünya təcrübəsi və Azərbaycan praktikasında nağdsız ödənişlər zamanı neqativ halların aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlər

Araşdırmalar nəticəsinə görə nağdsız ödəniş sisteminin istifadəsinin ölkə iqtisadiyyatı üçün bir çox üstünlükləri olduğu qənaətinə gəlmək olar.

İqtisadiyyatın əsas problemlərindən biri kölgə iqtisadiyyatıdır.

Kölgə iqtisadiyyatı və ya başqa sözlə gizli iqtisadiyyat, qeyri-rəsmi iqtisadiyyat, belə bir iqtisadiyyat dövlətin iqtisadi fəaliyyətə nəzarət edə bilmədiyi zaman yaranır. Bu cür fəaliyyətlərdə gəlirlər gizlədilir və bu, vergi ödəməkdən yayınma imkanı yaradır. Kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizədə nağdsız ödəniş sisteminin effektiv tətbiqi kömək edir (Петрова Г.В., 2018).

Bu sistemin genişlənməsi iqtisadiyyatın şəffaflığına, kölgə iqtisadiyyatının azalmasına, vergi gəlirlərinin, iş yerlərinin artmasına və nəticədə ÜDM-in artımına səbəb olur.

Ancaq vətəndaşlarımız, təəssüf ki, yanlarında nağd pula üstünlük verirlər.

Bütün bunlar ilk növbədə insanların bank sisteminə etibar etməmələri ilə əlaqədardır.

Odur ki, nağdsız ödəniş sistemindən səmərəli istifadə etmək üçün ilk növbədə əhali arasında bu sistemə inam yaratmaq lazımdır. Nağdsız ödəniş vasitələri və sistemlərinin coğrafi genişlənməsini nəzərə almaq vacibdir. Başqa sözlə, inkişaf etmiş ölkələrdə, yəni Qərbi Avropa və Şimali Amerikada, nağdsız ödəniş sistemlərinin istifadəsini genişləndirmək üçün ciddi bir maneə yoxdur, çünki şirkətlər lazımi avadanlıqları qura bilirlər. Bununla birlikdə, nağdsız ödəniş vasitələrinin və sistemlərinin tətbiqinin təxirə salındığı və ya hələ də əhəmiyyətli dərəcədə təxirə salındığı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə həddindən artıq maliyyə xərcləri nağdsız ödəniş sisteminə keçid yolunda ciddi bir mənfi amil ola bilər. Ümumiyyətlə bu hala Afrika, Cənubi Amerika və ya Şərqi Avropada rast gəlinir. Bu bölgələrdəki şirkətlər tez-tez ehtiyac duyduqları bütün sistemləri yeniləmək üçün qaynaqlara sahib deyillər və bu səbəbdən köhnəlmiş versiyalardan istifadə edirlər və ya əhəmiyyətli gecikmələrlə yeni texnologiyalar tətbiq edirlər. Bütün

bunlar inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə bazarları arasında ciddi bir uçuruma səbəb olur.

Bu səbəbdən nağdsız ödənişləri daha həvəslə həyata keçirmək üçün dövlətdən təşviqlərə ehtiyac var.

Hər şeydən əvvəl, nağdsız ödəniş sistemləri və metodları bazarının mahiyyət etibarilə saxtakarlıq fəaliyyəti riskinə həssas olduğu başa düşülməlidir. Nağdsız ödənişlər dolayı yolla, yəni üçüncü tərəf xidmət təminatçıları və maliyyə qurumlarının iştirakı ilə həyata keçirildiyi üçün bütün bu əməliyyatlar bir neçə mərhələdə həyata keçirilir və bir çox hallarda məlumat ötürülür. Bu problem elektron ödənişlər sahəsində xüsusilə vacibdir. Banklar və digər maliyyə qurumları bank kartları və ya çeklər kimi ənənəvi nağdsız ödəmə üsulları seqmentində əhəmiyyətli dərəcədə təhlükəsizlik təmin edə bilsə də, elektron ödəmələr vəziyyəti daha pis və risklər daha yüksəkdir. Elektron ödəmələr daha az effektiv şəkildə tənzimlənir və daha az etibarlı məlumat ötürülmə kanalları üzərindən məlumat ötürüldüyü üçün, hakerlər daha çox vəsait oğurlamaq üçün öz hücumlarını həyata keçirə bilirlər.

Nağdsız hesablaşma sisteminin tətbiqi üçün dövlət müxtəlif məhdudiyyətlər tətbiq edir. Beləliklə, elektrik enerjisi, qaz, su və telefon üçün kommunal xidmətlər üçün ödəniş ya xüsusi terminallar, ya da İnternet vasitəsilə həyata keçirilir.

Dövlət məmurlarının maaşları və təqaüdcülərə pensiya ödənişlərinin hamısı bank kartlarına edilir. Bu səbəbdən banklar, təşkilatların hesablarından pulların hansı tərifle çıxarıldığını da izləyirlər ki, maaşların nağd şəkildə alınması halları olmasın.

Pul nağdlaşdırıldıqda kartdan 1,5% komissiya tutulur, bunun 1% -i dərhal vergiyə, qalan 0,5% -i banka köçürülür. Lakin əhali ödəmələrini nağdsız üsulla aparmır, kartdan pul çəkməyi üstün tutur. Bu səbəbdən müxtəlif xidmətlər üçün ödəmək üçün ödəmə maşınlarının növbələrində dayanırlar. Statistika görə, Azərbaycan vətəndaşlarının yalnız 10% -i nağdsız ödənişlərdən istifadə edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kart saxtakarlığı və onun müxtəlif növləri var:

Hər şeydən əvvəl, fərdi məlumatların əldə edilməsi nəticəsinə görə müxtəlif üsullarla baş verə biləcək saxtakarlığı göstərmək olar. Məsələn internet-fişinq və ya farminq yolu ilə məlumat toplamaq. Bunlar fırıldaqçıların və ya saxta şirkətlərin veb saytlarının yalnız fərdi məlumat əldə etmək məqsədi ilə yaratdıqları iki metoddur. Bu veb saytlar əslində bir xidmət və ya bir növ əyləncə təqdim edə bilər, ancaq məlumat topladıqları zaman bunu cinayətkar təşkilatlara və ya peşəkar fırıldaqçılara satmaq məqsədi güdürlər. Kartı açırlar və öz ünvanlarına göndərirlər.

Digər bir forma da kredit kartı saxtakarlığıdır. Saxta kredit kartları skiminq prosesi ilə yaradılır. Bu xüsusi fırıldaqçılıq mütəşəkkil halqa dolandırıcılığı ilə xüsusilə əlaqələndirilir. Skiminq ilə məşğul insanlar ümumiyyətlə mütəşəkkil cinayətkarlığın bir hissəsidir və onlar məlumatları skiminq cihazı ilə ötürürlər. Bu həqiqi bir cihaza bənzəyir, amma elə deyil. Sadəcə bir məlumat toplayıcıdır. Toplanan məlumatlar daha sonra saxta kredit kartları yaratmaq üçün istifadə edən bir mütəxəssisə ötürülür. Həmçinin onlayn fırıldaqçılıq da var.

İnternet saxtakarlığı, insanların İnternetdə istifadəsi üçün saxta kart nömrələri yaradan inkişaf etmiş saxtakarlıq proqramlarından tutmuş, farminq vasitəsilə oğurlanan nömrələrə qədər müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər. Məlumat toplanır, sonra satılır və ya böyük alış-veriş etmək üçün istifadə olunur. Bəzən onlayn fırıldaqçılar radardan gizlənmək üçün çoxsaylı kiçik alış strategiyasından istifadə edirlər. Bir çox insan tətbiqetmələrinə baxmır, buna görə kiçik bir alış-veriş diqqətlərindən yayına bilər.

Nağdsız ödənişlərin aparılmasını məhdudlaşdıran digər problem, bütün mağazaların POS terminalının olmamasıdır. Xüsusilə nağd pulla işləməyi asanlaşdıran kiçik pərakəndə satış yerlərində bu terminallar olmur.

Bu sistemi dəstəkləmək və həyata keçirmək üçün ölkədə AZIPS- milli bir ödəmə sistemi yaradıldı və istifadəyə verildi. Milli ödəmə sistemi real vaxt rejimində banklararası hesablaşma sisteminin (real vaxtda ani banklararası pul köçürmələrinə imkan verir) və kiçik ödəmələr üçün XÖHKS hesablaşma və klirinq sisteminin (elektron və media vasitəsilə kiçik və təkrar ödənişlərin həyata

keçirilməsini asanlaşdırır) fəaliyyətinə əsaslanır və bank sistemində kliring əməliyyatlarının inkişafına kömək edir. Bu sistemlər daxili müdaxilə sistemlərini xarici müdaxilələrdən və ya daha sadə şəkildə xaricdən edilən kiber hücumlardan nağdsız ödəmə və pul köçürmələrini təmin etmək üçün yaradılmışdır.

Son bir neçə onillikdə ödəmə sistemləri köklü bir dəyişikliyə uğradı. Yeni ödəmə üsulları və interfeyslər formalaşdı və bir çox yeniliklər davam edir. Bu inkişaf yeni problemlər ortaya qoysa da, mərkəzi bankın ödəniş sistemlərindəki əsas rolu qalır. Özəl sektor müştərilərə daha yaxşı xidmət göstərmək üçün yenilik, ixtiraçılıq və yaradıcılıq təmin edə bilər, lakin tarix özəl sektor xidmətlərinin möhkəm bir mərkəzi bank təməli üzərində inkişaf etdiyini göstərir. İstər qarşılıqlı fəaliyyətin təşviqi, istər standartların müəyyənləşdirilməsi və ya rəqabət şəraitinin bərabərləşdirilməsi olsun, dövlət sektorunun rol oynaması üçün güclü arqumentlər var.

Ödəniş sistemi, iştirakçılar arasında pul köçürmələri üçün alətlər, prosedurlar və qaydalar toplusudur. Ödəniş sistemləri ümumiyyətlə pərakəndə və ya topdansatış olaraq təsnif edilir. Pərakəndə ödəniş sistemi, kredit köçürmələri, birbaşa borclar, çeklər, kart ödənişləri və elektron pul əməliyyatları kimi formalarda nisbətən aşağı dəyərli ödəmələrin böyük bir hissəsini idarə edir. Topdan ödəmə sistemi maliyyə qurumları arasında əməliyyatları həyata keçirir. Bu ödənişlər ümumiyyətlə böyük dəyərdir və müəyyən bir gündə, bəzən də müəyyən bir vaxtda hesablaşmaq lazımdır.

Əsrlər boyu pul inkişaf etdikcə, ödəmə vasitələri də inkişaf etmişdir. Dəyişiklik sürəti bu gün xüsusilə sürətlidir. Həqiqətən də, ödənişlər tələb dəyişikliyindən, texnologiyadan və yeni gələnlərdən ən çox təsirlənən maliyyə xidməti olaraq qalmağa davam edir. Təkmilləşdirmə işlərinə baxmayaraq, ev təsərrüfatları və müəssisələr daha təhlükəsiz və daha sürətli ödənişlər tələb edirlər. Ödənişlərin, istər onlayn, istərsə satış nöqtəsində mobil olaraq ilk, tamamilə rəqəmsal və anında olmasını daha çox gözləyirlər. Üstəlik, mövcud pandemiya

rəqəmsal ödəmələrə keçidi sürətlənməyə məcbur etmişdir (<https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2020e3.html>).

Son illərdə Azərbaycanda informasiya və telekommunikasiyanın (bundan sonra - İKT) inkişafı üçün görülən tədbirlər bir sıra perspektivli inkişafalara səbəb oldu. Beləliklə, Azərbaycanda ilk telekommunikasiya peyki orbitə buraxıldı, yüksək sürətli genişzolaqlı şəbəkə xidmətlərindən istifadə səviyyəsi iki dəfədən çox artdı və genişzolaqlı xidmətlərin dəyəri 2009-cu ildən 2017-ci ilə qədər 8.7 dəfə azaldı. Bu proseslər nəticəsinə görə Azərbaycan Dünya Bankının İKT-nin gələcək perspektivlərinə dair reytingində dünya ölkələri arasında ilk onluqdadır (Tağıyev X.R. 2013: s.160). Bu perspektivi əldə etmək üçün Azərbaycanın İKT-də, xüsusən də telekommunikasiya sektorunda bir sıra sahələrdə inkişaf etmək imkanı var. Bundan əlavə, İKT ölkədəki ticarət və ictimai xidmətlərin məhsuldarlığını və səmərəliliyini artırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Elektron bankçılıqla əlaqəli tənzimləmələr: Elektron imza

Elektron imza müxtəlif daşıyıcılar vasitəsilə ötürülən və ya rəqəmsal formada saxlanılan elektron sənədi saxtakarlıqdan qorumaq məqsədi daşıyır və elektron sənədin atributudur. Elektron rəqəmsal imzanın gizli açarından istifadə edərək məlumatların kriptografik çevrilməsi nəticəsinə görə əldə edilir və imza açarı sertifikatının sahibini müəyyənləşdirməyə, elektron sənəddə məlumatların təhrif olunmamasını müəyyən etməyə imkan verir (Əliyev A.G. 2003: s.460).

Elektron Bank Xidməti

Amerikada və Avropa ölkələrində rəqəmsal bankçılıq geniş yayılmışdır. Avropada təqdim olunan əməliyyat növlərinin əksəriyyəti Amerika modelinə bənzəyir, lakin Avropa Elektron bankçılığının gətirdiyi bəzi yenilikləri qeyd etmək lazımdır. Bu sistemdə kommunal xərcləri və digər məcburi xidmətləri ödəmək imkanı, həmçinin maliyyə xərclərini planlaşdırma imkanı var. Xərcləri azaltmaq və göstərilən xidmətlərin sürətini artırmaq üçün Avropa Mərkəzi Bankının Avropada rəqəmsal bankçılığın inkişafındakı təməl tendensiyalar aşağıdakılardır (Korchagin Yu.A. 2015):

- fərdlər üçün çox kanallı xidmət strategiyalarının tətbiqi;
- uzaqdan müştəri xidmətləri sistemlərinin xarici mənbələrə köçürülməsi;
- müxtəlif banklar tərəfindən RBS-in birgə sistemlərinin yaradılması;
- göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin və onların təhlükəsizliyinin artırılması;
- mövcud xidmət növlərini artıraraq kompleks xidmət.

ABŞ və Avropa ilə müqayisədə Azərbaycanda uzaqdan bank xidmətlərinin inkişafı çox geridə qalmışdır. Bunun obyektiv səbəbləri var, məsələn, bu sistemlər ölkəmizdə nisbətən son zamanlarda inkişaf edir və artıq yaxşı inkişaf templəri nümayiş etdirirlər. Buradan o nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan bazarı güclü potensiala malikdir.

Cədvəl 12: Ödəniş və pul köçürmə sistemləri üzrə əməliyyatlar

İllər, aylar	AZİPS			XÖHKS		
	Sayı, min ədəd	Məbləği, mln.manat	Bir ödənişin məbləği, min manat	Sayı, min ədəd	Məbləği, mln.manat	Bir ödənişin məbləği, min manat
2015	489,0	121624,0	248,7	29858,0	15033,0	503,5
2016	574,0	131962,0	229,9	32628,0	16103,0	493,5
2017	747,0	191293,0	256,1	37228,0	18883,0	507,2
2018	820,0	252563,0	308,0	39115,0	21848,0	558,6
2019	894,0	232236,0	3232,8	55721,0	26482,0	5674,4
2020	908	195570	215,3855	58917	27831	472,3764
2021						
01	51	13785	270,29411 76	5415	2267	418,65189 29
02	76	12400	163,15789 47	5778	2183	377,81239 18

Mənbə: <https://www.cbar.az/page-23/the-low-value-payments-clearing-and-settlement-system>, 01.01.2021

Cədvəldə bank istifadəçilərinin aylıq xərcləri təhlil edilmişdir. Analitiklər bankın onlardan pul ala biləcəyi hər bir amili nəzərə almışlar: İnternet və mobil banka qoşulma və xidmət üçün abunə haqqı, köçürmələr və ödənişlər üçün komissiyalar, qoşulma haqları və s. Bütün məlumatlar internetdəki və mobildəki ödəmə formalarından götürülmüşdür.

Mobile Banking Rank 2020 araşdırmasına görə, 18 - 64 yaş arasındakı 8 milyon insan bu bank xidmətləri kanalının müştərisidir. Bununla birlikdə təqdim olunan funksiyaların dairəsi, cərimələr və digər məcburi ödənişləri ödəmə qabiliyyəti, eyni əməliyyatları həyata keçirərkən şəxsi şablonların yaradılması prosesi genişlənilir. Çağrı mərkəzləri operativ müştəri dəstəyini təmin etmək üçün mobil tətbiqetmənin interfeysinə tikilmiş onlayn söhbətlərlə əvəz olunur. Ərizələrin rahatlığı və istifadəçi vaxtını azaltmaq üçün istifadəsi asanlaşır.

Azərbaycanda Kart Prosesinq Mərkəzləri

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq qeydiyyatdan alınan və ödəmə kartları ilə əməliyyatlar barədə məlumatların toplanması, işlənməsi və ötürülməsi, habelə kartların emissiyası üzrə fəaliyyət göstərən təşkilat kimi qeydiyyata alınmış hüquqi şəxsdir.

Prosesinq təşkilatlarına prosesinq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün icazələrin verilməsini, bu fəaliyyətlərə nəzarət qaydalarını, habelə prosesinq sisteminin etibarlılığı və təhlükəsizliyinə dair minimum tələbləri Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı müəyyənləşdirir. Prosesinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə icazə müddətsiz verilir (<https://banco.az/az/news/banklarimiz-ve-aid-olduqlari-kart-prosesinq-merkezleri>).

Banklararası Kart Mərkəzi (ICC) - ölkədə fəaliyyət göstərən və Beynəlxalq Kart Təşkilatlarına (ICC) birbaşa çıxışı olan bütün təşkilatların xidmət şəbəkələri arasında bir interfeys təmin etmək, bu infrastruktur vasitəsilə rezident banklar tərəfindən verilmiş ödəniş kartları ilə ölkə daxilində kart əməliyyatlarının işlənməsi, təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılması, banklararası xidmət haqlarının bazar tələblərinə uyğun çevik tənzimlənməsi, kart əməliyyatlarının səmərəliliyinin

artırılması məqsədilə kart infrastrukturu iştirakçılarının xərclərinin azaldılması məqsədi ilə qurulmuşdur.

Ölkədə fəaliyyət göstərən bütün banklar və kart prosessinq mərkəzləri BKM-nin iştirakçılarıdır. Bunlardan AzeriCard MMC, MilliKart MMC (Xidmət Mərkəzləri - XM), Kapital Bank ASC, YapıKredi Bank Azərbaycan QSC (daxili banklar) sistemləri birbaşa BKM infrastrukturuna inteqrasiya olunmuşdur. Digər banklar haqqında məlumat mübadiləsi xidmət göstərdikləri CS vasitəsilə həyata keçirilir.

ICC iştirakçıları ilə məlumat mübadiləsi yerli Qapalı Telekomunikasiya Şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Sistemin davamlılığını təmin etmək üçün XM və daxili bank sistemləri ilə BKM infrastrukturu arasında məlumat mübadiləsi klasterli telekommunikasiya xətləri vasitəsilə həyata keçirilir, Əsas və Ehtiyat Mərkəzləri arasında məlumatların ötürülməsi onlayn surətdə təmin olunur. . İştirakçılar ilə məlumat mübadiləsinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün iştirakçıların işçiləri tərəfindən iş yerlərinə giriş proseduru ARMB-nin Bank Sertifikat Xidmətləri Mərkəzinin elektron sertifikatlarından istifadə etməklə həyata keçirilir (Əliyev, 2017).

Banklararası Kart Mərkəzi vasitəsi ilə aparılan əməliyyatlar zamanı yaranan mübahisələrin həlli üçün prosedur qaydalar hazırlanmış və sistemin avtomatlaşdırılmış mübahisələrin idarəedilməsi iş yeri bu qaydalara uyğunlaşdırılmışdır. Tərəflər arasındakı insident həll olunmazsa, səlahiyyətli orqan olaraq Mərkəzi Bank hadisənin müvafiq qaydalara uyğun həll olunmasını təmin edəcəkdir. BKM 7/24/365 fəaliyyət göstərir. Sistemin iştirakçıları arasında milli və xarici valyutada (USD, EUR, GBP) kart əməliyyatları üçün tələblərin anında ötürülməsini təmin edir. ICC əməliyyatları üzrə son hesablaşmalar növbəti ticarət günündə iştirakçı təşkilatlar üçün hesablanmış xalis mövqelər əsasında AZIPS-də aparılır.

AzeriCard platforması

Azərbaycan Beynəlxalq Bankına məxsus AzeriCard, 1996-cı ildə ölkədəki ilk prosessinq təşkilatı olaraq təsis edilmişdir. 1997-ci ildə Qafqaz və Orta Asiyada debet / kredit kartlarına xidmət göstərmək üçün AzeriCard platforması üzrə idarəetmə mərkəzi quruldu.

Cədvəl 13: Azeri Card əməliyyatları

Azeri Card əməliyyatları
AFB Bank
Azər Türk Bank
AzərbaycanBeynəlxalq Bankı
Bank Avrasiya
Bank BTB
Bank Respublika
Premium Bank
Muğanbank
Nikoil Bank
Paşabank
Rabitəbank
Turanbank
VTB Bank
Xalq Bank
Ziraatbank

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Millikart platforması:

“Azərbaycan Respublikasında 2005-2007-ci illər üçün Milli Ödəmə Sisteminin İnkişafına dair Dövlət Proqramı”nın icrası çərçivəsində Dünya Bankının maliyyə dəstəyi ilə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankında “MilliKart” platforması quruldu.

Cədvəl 14: Milli kart

“MilliKart”
Accessbank
ASB Bank
Bank of Baku
Expressbank
Paşa Bank
Naxçıvan Bank
Yapı Kredi Bank
Unibank

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Bəzi bankların öz daxili prosesinq mərkəzləri var. Belə banklardan biri də Kapital bankdır.

Ənənəvi olaraq bankçılıq fəaliyyətə başladığı gündən bəri müştəri xidmətləri bank filiallarında fiziki təmas yolu ilə həyata keçirilir. Uzaqdan bank xidmətlərinin aktiv inkişafı dövründə telefon bankçılığı, terminal bankçılığı, internet bankçılığı, televiziya bankçılığı və mobil bankçılıq meydana çıxdı, bunlar bir fərddən digərinə bir smartfon istifadə edərək ödəmə və köçürmələri əhatə edir. Ancaq rəqəmsal bankçılıq artıq yalnız bir müştəri ilə rəqəmsal əlaqə kanalları deyil, müştərilərin ehtiyaclarını gecə-gündüz təmin edən rəqəmsal məhsullardır. Rəqəmsal bankçılıq yalnız sənədsiz bankçılıq deməkdir. (Lipton A. 2017) Aparıcı oyunçular yeni və inkişaf etmiş müştəri təcrübələrini təqdim edir və daha sürətli və daha səmərəli xidmətlər təqdim edirlər. Bank xidmətlərinin rəqəmsal modeli ilə bu cür ünsiyyət metodları, mobil telefon, sosial media platformalarında bankın veb tətbiqi, habelə satış nöqtələrində, filiallarda və öz-özünə müştəri ilə interaktiv video rabitə vasitəsi ilə əks əlaqə forması kimi görünür.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işində təqdim etdiyim məlumatlara əsasən nağdsız ödənişlərin istifadəsinin payının getdikcə artdığı qənaətinə gələ bilərik.

Dövlət tərəfindən nağdsız ödənişlərin istifadəsinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə müxtəlif proqramlar həyata keçirilir və nağd ödənişlərin tətbiq edilməsini məhdudlaşdıran müxtəlif qanunlar tətbiq olunur. Artıq dissertasiya işində göstərildiyi kimi, nağdsız xərclərdən istifadə payının artması kölgə iqtisadiyyatının payını azaldır.

Maaşların köçürülməsinin yalnız nağdsız metodla mümkün olduğu qanunun tətbiqindən sonra plastik kartların istifadəsində pay artımı müşahidə edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, banklar nağdsız ödənişlərin istifadəsini stimullaşdıran müxtəlif proqramlar həyata keçirirlər. Bankların istifadə etdiyi vacib anlayışlardan biri də pulu geri qaytarmaqdır.

Başqa sözlə, müştərilər bunu endirim kimi başa düşürlər. Bu metodla hesablaşmaların nağdsız üsulla aparılması müştərilər üçün daha cəlbedici olur.

Psixoloji baxımdan insanlar endirim alacaqlarını və bu halda pullarını geri alacaqlarını bildikdə, hesabları kartlardan istifadə etmək, yəni nağdsız üsulla ödəmələr etmək istəyirlər.

Başqa sözlə, keşbek (cashback), xərclənən pulun bir hissəsinin qaytarılması kimi təsvir edilə bilər.

Artıq aydın olduğu kimi, banklar bundan yeni müştəri cəlb etmək üçün istifadə edirlər. Həm də müştəriləri əməliyyatlarını nağdsız üsulla aparmağa və bu səbəbdən kartda pul saxlamağa təşviq edir.

Bundan əlavə, banklar mallarını kartları ilə ödəmələri üçün mağazalardan bir faiz alırlar və bu faiz karta daxil olan geri ödəməni tamamilə əhatə edir və ya əksər hissəsini kompensasiya edir.

Nağdsız ödəniş sistemindən istifadəni getdikcə daha da artırmaq üçün ilk növbədə nağdsız üsulla ödənişlər üçün satış nöqtələrində cihaz və texnologiyaların olması lazımdır. Müştərilərin problemlə üz-üzə dayanmaması üçün bu cihazların

işləkliyi vaxtaşırı yoxlanmalıdır. Nağdsız ödəniş sisteminin istifadəsini inkişaf etdirmək üçün kassaların yaxınlığında ödənişlərin həyata keçirilə biləcəyi cihazlar olmalıdır.

Nağdsız ödənişlərin istifadəsini stimullaşdırmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilə bilər. Məsələn, nağdsız hesablaşmaları stimullaşdırmaq üçün alış-veriş nağdsız üsulla həyata keçirildiyi hallarda ƏDV-dən 18% -dən 10% -ə qədər istifadə etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, nağdsız pulla hesablaşmalar aparmaq nağd hesablaşmalar aparmaqdan daha sərfəlidir. Nağdsız xərclərin istifadəsi paylama xərclərində müəyyən qənaətlərə səbəb olur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında təlimat”ın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin Qərarı 19/1 Bakı şəhəri 17 sentyabr 2013-cü il
2. “Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pulköçürmələri haqqında Təlimat”
3. “Azərbaycan Respublikasının rezident və qeyri-rezidentlətinin xarici valyuta əməliyyatlarının aparılması Qaydaları”
4. “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 16 dekabr 2016-cı il № 461-VQ
5. ”Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu barədə “Nağdsız hesablaşmaların məhdudlaşdırılması
6. Abdullayeva O. Nağdsız hesablaşmaların inkişaf etdirilməsi, Risk jurnalı, 2019, s.32-34
7. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının “Banklarda hesabların açılması, aparılması və bağlanması Qaydaları”
8. Əliyev A.G. (2003), Cəmiyyətin və iqtisadiyyatın informasiyalaşdırılması problemləri. Bakı: Elm, 460 s.
9. Əliyeva AS, Abbasova VA, Tusai AA (2011) İnternet bankçılığının yenilikçi xüsusiyyətləri texnologiya. "Korporativ idarəetmə və iqtisadiyyatın yenilikçi inkişafı" mövzusunda beynəlxalq konfrans. AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi. Bakı, 31 mart. S. 177-180.
10. Rüstəmov T.H., Tağıyev X.R., Mahmudov R.M., Quliyev S.R., Birbaşa debetləşmə aləti, tətbiqi mexanizmi və xüsusiyyətləri, ölkəmizdə tətbiqi üzrə mövcud vəziyyətin təhlili // Qafqaz Universitetinin Jurnalı, 2016, № 2, səh.155-166.

11. Tağıyev X.R. Azərbaycanca elektron bankçılıq xidmətləri - mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri // Azərbaycanın Vergi Jurnalı, 2013, № 3. səh.179-194.

Rus dilində

1. Варьяш И. Ю. Швандар К. В., Бусрова Т. Ф. Актуализация макроэкономических прогнозов в бюджетном процессе. Научно-исследовательский финансовый институт. Финансовый журнал. 2019. № 4.- 16-28 с.

2. Малис Н. И. Налоговая политика в противодействии теневой экономике: повышение собираемости налогов // Научно-исследовательский финансовый институт. Финансовый журнал. 2019. № 1.-26-46 с.

3. Швандар К. В., Анисимова А. А. Ограничение наличных денежных расчетов — способ развития безналичных платежей в разных странах // Банковское дело. 2019. № 1.-25-52 с.

4. Петрова Г.В. Формирование международного права торговли финансовыми услугами и его влияние на национальное законодательство о финансовых рынках // Международное право и международные организации. 2018. № 4. С. 55–66.

5. Каурова Н.Н. Новая роль финансов в ценовой политике: саморегулирование или особый контроль? // Научно-исследовательский финансовый институт. Финансовый журнал. 2018. № 4. С. 39.

Türk dilində

1. Aren, Sadun. (2018). İstihdam Para ve İktisadi Politika. Ankara. 10. Baskı. Savaş Yayınları.- 351 s.

2. Erçel, Gazi. (2019). 2000 Yılı Enflasyonu Düşürme Programı: Kur ve Para Politikası Uygulaması. Ankara. TCMB – 526 s.

3. Erçel, Gazi. (2019). Finansal İstikrar. Dünya Gazetesi. Erişim: 21 Ocak, ss.8
4. Serdengeçti, Süreyya. (2016). Fiyat İstikrarı, Ankara, Erişim, 589 say
5. Yetim Sedat. (2017). Kredi Kartları ve Tüketici Kredileri. Ankara. Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, -684 say

İngilis dilinde

1. Cash Payment Limitations. Available at: <http://www.europe-consommateurs.eu/en/consumer-topics/buying-of-goods-and-services/cash-payment-limitations>.
2. Fry, Maxwell J. (2018). Payment Systems and Economic Development in Transitional Economies, International Finance Group University of Birmingham. -621 pp
3. Fry, Maxwell J. (2018). Risk, Cost and Liquidity in Alternative Payment Systems, Bank of England Quarterly Bulletin, - 341 pp.
4. Helmeczi István. The Map of Payments in Hungary. Available at: http://english.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/ENMNB/Kiadvanyok/mnben_muhelytanulmanyok/OP84.pdf.
5. Horii Akinari and Bruce J. Summers. (2017). Large-Value Transfer Systems. The Payment System Design, Management and Supervision, Washington, D.C: International Monetary Fund, 106-115 pp
6. Humprey, David B. (2015). Payment Systems, Principles, Practice and Improvements, The World Bank Technical 260.pp
7. Hungary: Financial Transaction Tax Hits Companies. CFO Insight. Available at: <http://www.cfo-insight.com/financing-liquidity/cash-management/hungary-financial-transaction-tax-hits-companies>.
8. Johnson E.G. Omotunde, Tonny Lybek (2018). Payment Systems, Monetary Policy, and the Role of the Central Bank. International Monetary Fund.- 264 pp

9. Katalin Szilágyi, Dániel Baksa, Jaromir Benes, Ágnes Horváth, Csaba Köber, Gábor D. Soys. The Hungarian Monetary Policy Model. Available at: <http://www.pdfdrive.net/the-hungarian-monetary-policy-model-magyar-nemzeti-bank-e9904258.html>.
10. Krueger, Malte. (2018). E-Money regulation in the EU. E-Money and Payment Systems Review. London: Central Banking Publications, pp. 239-252
11. Listfield, Robert, Fernando Montes-Negret. (2018). Modernizing Payment Systems in Emerging Economies, The World Bank Policy Research Working Paper:1336.
12. McAndrews, James and John Trundle. (2018). New Payment Systems Designs= Causes and Consequences, Erişim Tarihi: 17 Kasım, Financial Stability Review, pp.201-234
13. White, White. (2018). Payment System Change and Financial Stability. Erişim: 16 Eylül 2003, Managing Change in Payment Systems, Policy Papers No:4, pp.254-296
14. MNB. Report on Financial Stability. November (2012) Available at: http://english.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/ENMNB/Kiadvanyok/mnben_stabil/mnben_stab_jel_201211/jelentes_penzugyi_stabilitas_201211_en.pdf.
15. National Bank of Belgium. (2017). Financial Stability Review. Yayın 1. National Check Fraud Center. Bab Check Laws by States. Erişim: 10 Aralık, ss.564-592
16. National Forum Rejects European Recommendation. DeNederlandsche Bank. Available at: <http://www.dnb.nl/en/news/news-and-archive/nieuws-2010/dnb235121.jsp>.
17. Opinion of the European Central Bank of 10 May 2012 on Limitations on Cash Payments (CON/2012/37). Available at: http://www.ecb.europa.eu/ecb/legal/pdf/en_con_2012_37_f.pdf.
18. Pingitzer, C. Jürgen and Bruce J. Summers. (2019). Small Value Transfer System. The Payment System Design, Management and Supervision,

Mashington, D.C: International Monetary Fund, 106-115

19. Pringle, Robert ve Matthew Robinson. (2015). E-Money and Payment Systems Review, Central Banking Publications Ltd., London.

20. Report of the Euro Legal Tender Expert Group (ELTEG) on the Definition, Scope and Effects of Legal Tender of Euro Banknotes and Coins. European Commission. Available at: http://ec.europa.eu/economy_finance/articles/euro/documents/elteg_en.pdf.

21. Review of the Study of the Costs of Payment Services. Available at: http://www.lb.lt/review_of_the_study_of_the_costs_of_payment_services_2011.

22. Rita Odorán and Balázs Sisak: Cash Demand of the Hungarian Economy – Is the Shadow Economy Still Running Smoothly? Available at: [http://english.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/ENMNB/Bankjegy_es_erme/publications/mnb_bull_2008_12_rita_odoran_balazs_sisak_en\[1\].pdf](http://english.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/ENMNB/Bankjegy_es_erme/publications/mnb_bull_2008_12_rita_odoran_balazs_sisak_en[1].pdf).

23. Sales, S. Adriana, Rogerio A. Lucca. (2016). Evaluating Systemic Risk in a Retail Clearinghouse- Tke ConJagion Mobil. Eriřim: 23 Haziran, Financial Stability Report, Brasil, pp.81-86

24. Sawyer, David. ve John Trundle. (2018). Core Principles for Systemically Important Payment Systems, Eriřim: 14 Mayıs, Financial Stability Review, Bank of England, pp.203-215

25. Scott, Hal S. ve Philip A. Mellons. (2018). Infrastructure: The Payment System. International Finance, Transactions, Policy and Regulation New York., 789 pp

26. Shen, Pu. (2017). Settlement Risk in Large-Value Payment Systems. Eriřim Tarihi: 18 Haziran, Economic Review, Federal Reserve Bank of Kansas City, p.145-168

27. Sheppard, David. (2016). Payment Systems, Eriřim: 17 Kasım 2003 Handbooks in Central Banking, No:8. Centre for Central Banking Studies, Bank of England- 429 pp.

28. Spindler J. Andrew ve Bruce J. Summers. (2014). The Central Bank and

The Payment Systems. The Payment System Design, Management and Supervision. Washington, D.C: International Monetary Fund 164-177

29. Study on the PSD Transposition. European Commission. Available at:
http://ec.europa.eu/internal_market/payments/framework/psd_study_en.htm.

İnternet resursları

1. <https://www.cbar.az/>
2. <https://www.adif.az/>
3. <https://www.commencis.com/>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Kart sayının, əməliyyat miqdarının və sayının zamanda dəyişimi....	32
Cədvəl 2: Əməliyyat miqdarının əsas qaydada nisbi dinamika göstəriciləri.....	33
Cədvəl 3: Nağdsız ödənişlərin quruluşu və zamanda inkişafı.....	34
Cədvəl 4: 2008 – 2019 arası parametrlərin cəminin bölgüsü.....	34
Cədvəl 5: Nağdsız hesablaşmaların həyata keçirildiyi əməliyyatların illərə görə quruluş dinamikası.....	36
Cədvəl 6: Augmented Dickey-Fuller testi.....	40
Cədvəl 7: Augmented Dickey-Fuller testi.....	41
Cədvəl 8: Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey.....	41
Cədvəl 9: Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey.....	42
Cədvəl 10: İstehlaka təsir edən amillər.....	46
Cədvəl 11: Real ÜDM-ə təsir edən amillər.....	47
Cədvəl 12: Ödəniş və pul köçürmə sistemləri üzrə əməliyyatlar.....	70
Cədvəl 13: Azeri Card əməliyyatları.....	73
Cədvəl 14: Milli kart.....	73

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Nağdsız ödəmələr sisteminin əsas texnologiyaları.....	12
Şəkil 2: Dünya əhalisi və rəqəmsal media istifadəçilərinin sayı.....	22
Şəkil 3: Elektron bankçılıq yolu ilə əməliyyatların miqdarı (milyard manat)...	54
Şəkil 4: Elektron bank əməliyyatlarının sayı (milyon manat).....	55

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Parametrlərin zamanda inkişaf dinamikası.....	33
Qrafik 2: Əməliyyat sayının quruluşu.....	35
Qrafik 3: Əməliyyat miqdarının paylanması.....	35